

KAPITTEL 5

Rettsområder og tingsteder på makro- og mellomnivå i Viken-området

I dette kapitlet belyser jeg sentrale spørsmål knyttet til tingsystemet i Viken på makro- og mellomnivå, for å etablere en oversikt over disse nivåene og hvordan de virket sammen. En særlig aktuell problemstilling er om og i hvilken grad en utvidelse av lovområder og tingdistrikter representerte styrking av felles samvirkeorganer eller økt herskermakt i denne delen av landet. Hvilke aktører påvirket tinget her? Det forutsetter en undersøkelse av tingstedenes lokalisering, deres funksjoner, nivåer og til dels alder, for å kunne belyse ulike aktørers rolle. Spørsmålet om endringer i forhold til kontinuitet står hele tiden sentralt. Jeg vil først vurdere funksjoner og utvikling av tingsystemet knyttet til det øvre nivå, makronivået, før jeg ser nærmere på tingsteder på mellomnivå. Lokaltingene blir så vurdert i lys av disse.

I den lange tidsperioden denne boken dekker, skjedde det store samfunnsmessige forandringer, der tinget må ses i lys av de historisk kjente omstruktureringer som kan ha påvirket tingsystemet. Imsens argumenter om at tinget var bygdefellesskapets offentlige organ gjennom hele middelalderen (Imsen 1990a, 197), og antakelig også tidligere og dermed kan oppfattes som en stabil struktur, vil derfor bli nærmere vurdert. Seige strukturer, hvor handlinger blir produsert og reproduisert gjennom århundrer, kan, som nevnt ifølge Giddens og Dodgshon, inneha en treghet som motvirker endring. Etablering av tingsteder og administrative områder må utvilsomt ha lagt føringer på senere bruk og bevegelser. Likevel vil noen aktører og grupper alltid ha større påvirkningskraft til å endre etablerte strukturer. Det er derfor viktig å identifisere slike aktører på gruppenivå og i lys av samfunnsstrukturer, for å fange inn tingsystemets utvikling som helhet og grad av stabilitet. Først når stedene

ble del av en felles rettsstruktur og rettsnormer, vil det trolig ha ført til ytterligere styrking av etablerte strukturer.

Det gjør det viktig å kartlegge alle typer strukturer, materielle og immaterielle, som kan ha påvirket tinget og ført til stabilitet, eller motsatt, endringer. Slike strukturer kan være identifiserte tingsteder innen verdslig og geistlig administrative områder fra middelalderen, sentrale ferdselsårer og knutepunkter, og førkristne og kristne monumenter i form av gravhauger og kirker. Viktige politiske hendelser kan da ha ført til endringer, som påpekt av Braudel. For å forstå utviklingen av hele tingsystemet, er det viktig å vurdere og diskutere hvem som kan ha satt i gang eventuelle endringsprosesser og i tilfelle når.

Administrativ struktur og inndelinger på ulike nivåer står sentralt når jeg skal studere tingstedene i romlig kontekst, strukturelle samfunnsforhold og spørsmålet om alder. Dette er viktig for å forstå hvordan tingstedene på høyere og lavere nivå fungerte sammen som en helhet. Det betyr at grensene for de forskjellige områdene blir vurdert i forholdsvis detalj så langt kildene tillater det, herunder skriftlige kilder, navnemateriale, topografi og arkeologisk materiale.

Fra 1100–1200-tallet av kjennes flere verdslige administrative inndelingsnivåer i Viken, fra de minste enhetene – lider, fjerdinge, skipreider og herreder – til de største som fehirdsle, fylke, lagdømmer og lagsogn. I tillegg var det kirkelige inndelinger, sogn, prosti, bispedømme, og prestegjeld, nærmest som en parallell til den verdslige strukturen. Disse inndelingene blir vurdert i relasjon til spørsmål knyttet til alder og utvikling, stabilitet og endring, institusjonalisering og statsdannelse. Tinget knytter også an til ulike styringsorgan med til dels ulike funksjoner og formål, slik som riksmøter og de kongelige retterting, forliksmøter (*dómen/sáttmál*), leidang og andre former for sosiale samlinger, som drikkelag, gilder, hestekamper, ulike typer konkurranser og kappløp, og kult-/religiøse samlinger.

Flere av disse administrative inndelingene oppsto samtidig som samfunnet og Viken-området som helhet ble sterkere organisert. De eldste landskapslovene gir inntrykk av at bygdefellesskap var viktige i retts håndhevelsen, og også at bønder hadde stor grad av medbestemmelsesrett (Norseng 2005a, 53; Sanmark 2006). Det er enighet om at konsolideringen av det norske rikskongedømmet og kirken førte til styrket organisering

av samfunnet (Helle 1974, 216, 224–229). Dette kan ha påvirket og endret etablerte administrative grenser og tingsteders lokalisering. Nye inndelinger ble opprettet, mens andre forsvant som følge av utbyggingen av den kongelige og kirkelige organisasjonen i høy- og senmiddelalderen (Sveaas Andersen 1977, 251). Her blir det derfor undersøkt i hvilken grad den kirkelige organiseringen og den verdslige inndelingen sammenfaller, og om den verdslige var den primære. En sammenligning av grensene kan ha betydning for å forstå inndelingenes alder og utstrekning.

Eldre landskap kan også ha hatt en eldre felles rett eller tradisjoner som en kan finne spor av i senere grenseløp. Det kan også ha vært regionale variasjoner i størrelse og struktur som følge av ulik topografi, spesielle naturforhold og bosetningsmønstre, og senere på grunn av endringer i befolkningstetthet. Slike ulikheter kan ha hatt følger for forskjellige makt-konstellasjoner, grenseløp, tilhørighet og tingsteders lokalisering. Flere forhold kan ha spilt inn for den administrative inndelingen i deler av Viken. For det første var det i vikingtid og tidlig middelalder et periodevis dansk nærvær, tid- og stedvis også svensk (Kock 1946, 34 strofe 1–3; Fagrskinna kap. 81; Håkon den godes saga, kap. 7–10; Olav Tryggvasons saga, kap. 15; Harald Hardrådes saga, kap. 58, 68–69; Magnus Berrfötts saga, kap. 12–15; Olav den helliges saga, kap. 61; Schreiner 1927–29, 377–379; Sveaas Andersen 1977, 106). Grenseområder, som Marker-området i nåværende Østfold fylke, kan også nærmest ha vært som «ingenmannsland». Det er videre uklart om Borgartinget har ligget under Eidsivatingslagen og når det ble et eget rettsområde (Hertzberg 1874, 143–145; Seip 1934, 13–14; Dørum 2004, 39off.). Det er dermed flere uklarheter i lagdømmets grenser som må belyses.

Her diskuterer jeg spørsmålene koblet til ulike analytiske nivåer: først makronivået lagting og lagdømme, deretter mellomnivået knyttet til syssel- og fylke, samt hyllingsting som gjaldt konger, for å danne en videre forståelsesramme av nivå, funksjoner, utvikling, aktører og endringer over tid som utgangspunkt for den senere analysen. Jeg bygger her i stor grad på eldre historisk forskning. Hvilke områder tilhørte Viken og Borgartingslagen, og når? Hva var forholdet mellom rettsnivå og funksjoner i en tidssammenheng? Et særlig fokus har forholdet mellom verdslige og kirkelige inndelinger. Også hyllingstingenes funksjoner og relasjoner i tingsystemet blir trukket nærmere inn.

5.1 Lagdømme - alder og grenser

Lagtinget utgjorde i tidlig middelalder den øverste lovgivende og dømmende makt i lagdømmet og var et representasjonsting. Det er mange usikkerheter knyttet til de eldste lagtingene forut for Landsloven av 1274. Særlig gjelder dette for Østlandet ettersom de østnorske landskapslovene for det meste er tapt, med unntak av kristenrettene. Selve lokaliteten for Borgartinget forsvant som følge av et ras i Borg i 1702, og lite er kjent om tingets fysiske utseende og dets presise lokalisering. Dette har ført til ulike tolkninger, også når det gjelder lagdømmets alder og grenser. Sagaene forteller om kamper og skiftende politiske allianser mellom kongsslekter i de senere skandinaviske landene på 900- og 1000-tallet, og mer spredt på 1100-tallet til utpå 1200-tallet. Både Fagrskinna (kap. 93) og Heimskringla (Olav den helliges saga, kap. 61) nevner at Olav Haraldsson anla en kjøpstad og borg ved Sarpefossen i 1016 og satte egne menn i alle sysler. Det er derfor antatt at han også opprettet lagtinget i Borg (Hertzberg 1874, 144–145). Restene etter Olavs borg har vært undersøkt arkeologisk, både geofysisk og arkeologisk ved en mindre utgravning, som har gitt en sannsynlig datering til første halvdel av 1000-tallet (se under; Opstad 1976, 125ff.; Stylegar og Norseng 2003, 435–437), slik det står i sagaen. Selv om en skal være forsiktig med å slutte direkte fra beretninger, indiker de, sammen med andre kilder, at danene hadde overherredømme over Viken i store deler av sen vikingtid og tidlig middelalder, men at forholdene var ustabile (Myhre 2015, 133ff.). Det er imidlertid sannsynlig at det norske kongedømmet begynte å få en tydeligere posisjon og overherredømme over Viken i løpet av 1000-tallet (Krag 1995, 177). Til tross for skiftende overherredømme, er det likevel høyst sannsynlig at Viken-området alt i førkristen tid hadde former for rettslig fellesskap og møteplasser, med utgangspunkt i felles normer og lover.

Flere forskere har argumentert for at Viken og Opplandene skal ha hørt rettslig sammen i eldre tid (Knudsen, KLN III, 526; Dørum 2004, 391).⁴ I den legendariske Olav den helliges saga står det bl.a. «pau

4 Dørum mener at Viken og Opplandene utgjør et felles lovområde ut fra at et gaverettstatutt, vedtatt på Borgartinget i 1223/1224 og som derfor angivelig skulle gjelde for begge områder. Et annet argument er at Magnus Lagabøte skal ha revidert lovboken for opplendinger og vikkværing i 1260-årene (Storm 1888, 137). En retterbot fra 1277 om tiende i Viken og på Opplandene, som

standa síðan um upplond oc um vikenau austr ...» (*Saga Óláfs konungs hins helga* kap. 28).⁵ Olav den helliges saga (kap. 114) beskriver hvordan «hæidsævisloven skulle gjelde over alle fylker på Opplandene og så langt omkring andre stader som den alltid har gjort siden». ⁶ Dette er blitt tolket til at loven skulle gjelde på Opplandene i tillegg til Borgartingslagen. Mot dette kan det argumenteres for at kilden kan referere til utkantområder av Eidsivatingslagen som *Historia Norwegie* beskriver som tilhørende det såkalte Søndre Opplandene, som omfattet bl.a. Øvre Telemark og Numedal i andre halvdel av 1100-tallet (Mortensen 2003, 24). Disse områdene kan kanskje også ha vært mer løselig knyttet til Eidsivatingslagen, noe som kan forklare måten de omtales (se under).

I det eneste bevarte fragmentet av en verdslig lov for Østlandet står det «Þriðjunghs þinghs. eða holvu þings. af holvu þingi oc til fylkis þinghs. eða alykta þinghs. af fylkis þingi. cc till .iij. fylkna þinghs». ⁷ Rettsregelen er datert til midten av 1100-tallet (Seip 1934, 13) fra en lovbok som er fra 1200-tallet (Halvorsen 2008, ix), og beskriver hvordan saker skulle gå gjennom de ulike rettsinstansene (se kap. 8.1). Innholdet i dette lovfragmentet er imidlertid omdiskutert (Tunberg 1911, 213ff.; Seip 1934, 13f.; Dørum 2004, 393ff.). Særlig benevnelsen *þriðjungh*, som er knyttet til en

tilskrives Magnus Lagabøte, henvender seg til alle Borgartingsmenn, men hvor han også takker alle vikværingene og opplendinger for den velvilje de har vist (NgL II, 483–484; Dørum 2004, 417). C-versjonen av en retterbot av Håkon Magnusson fra 1307 skal også henvende seg til folk i begge områder, men dette står ikke i de andre versjonene. I tillegg står Eidsivatingsmennene i parentes i versjon C (NgL III, 71 n. 3; Dørum 2004, 417f.). Når det ble gitt egne retterbøter mot slutten av 1290-tallet tilsier det at Opplandene da ble regnet som et eget geografisk område. Lovtekster som henvender seg til både Eidsivatingsmenn og Borgartingsmenn rundt 1300 kan derimot forklares med at de deler av Eidsivatingslagen som lå nærmest Oslo ble lagt til Oslo lagsogn på slutten av 1200-tallet, og at lagmannen i Oslo møtte hvert år på Eidsvoll (jf. videre tekst).

- 5 «Olav sette den lova som heitte Sefslova. Den galdt sidan den tid på Opplandene og aust i Vika» (Den Legendariske Olavssaga, kap. 28). Videre nevnes det at det bare var tre lover i Norge på dette tidspunktet, men det er usikkert hvor mye en skal legge i en enkelt sagabeskrivelse fra 1200-tallet.
- 6 *Pá stefndi Óláfr konungr þing fjölment i þeim stað, sem síðan hefir verit Heiðsævisþing. Sett hann þá þat i logum, at til þess þing skyldi sækja Uplendingar, ok Heiðsævislög skyldu ganga um öll fylki á Uplöndum ok svá við annars staðar, sem síðan hafa þau gengit (Uphaf sögu ins helga Óláfs konungs, kap. 114).*
- 7 Oversatt av Magnus Rindal: «han skal bringe rettssaka mot dei til tinget for ein tredel av fylket, eller til tinget for halve fylket, og frå dette tinget til fylkestinget, som tek den endelege avgjerda, frå fylkestinget og til trefylkestinget ...» (NgL II, 523; B tillegg, Rindal 2008, 228–229).

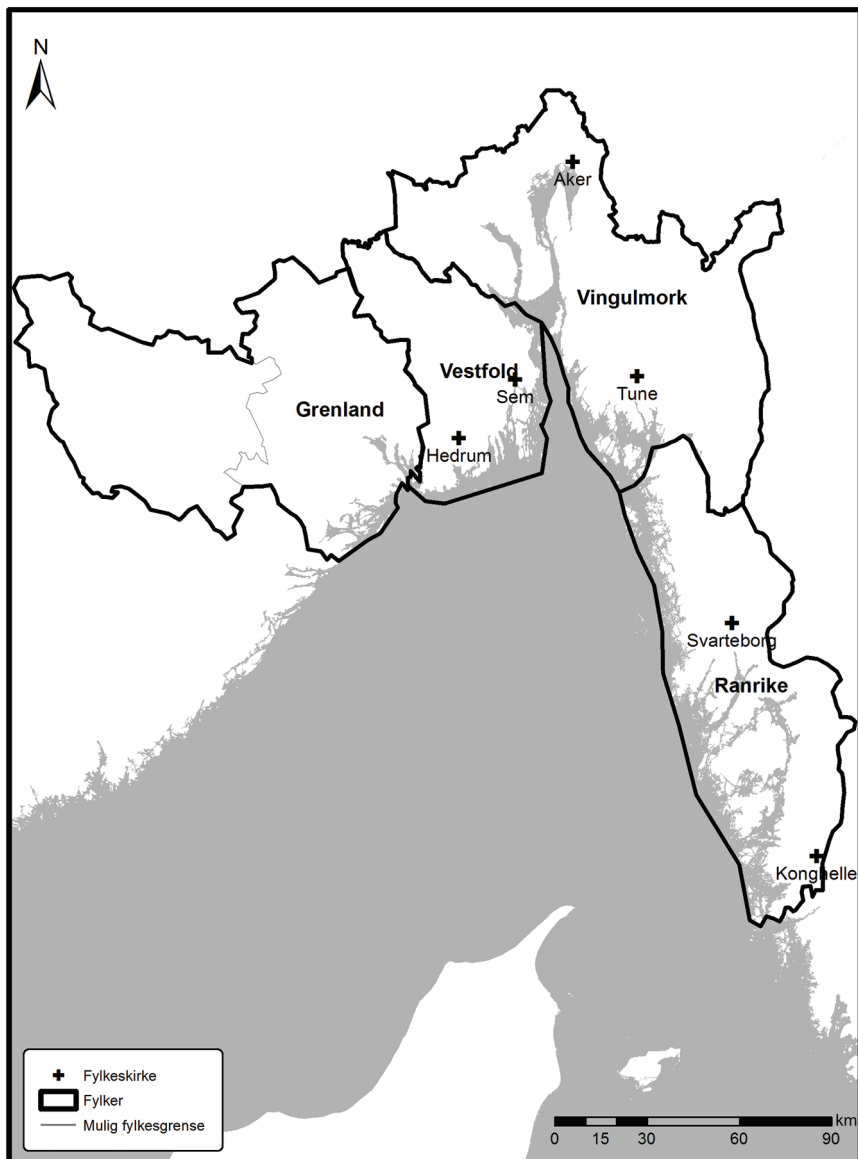
tredel av fylket, er tolket å gjelde for Opplandene, der en kjenner slike tingnivåer. En kan likevel ikke se bort fra at noen av fylkene i eldre tid har vært delt i tre, selv om dette ikke er belagt i kilder fra Viken. Begrepet *alykta þinghs*, tolket som avsluttende ting (Tunberg 1911, 213ff.), er også omdiskutert. Seip anser det som et fellesnavn på hovedtingene i selvstendige, mindre rettssamfunn, og mener det kan omfatte ting av forskjellig karakter (Seip 1934, 14). De andre begrepene, *holvu-* og *trefylke*sting, kan knyttes til Viken, i tillegg til et retts teknisk uttrykk om tredeling (*þri-deili*) av bøter (Knudsen, KLN III, 526). Det er altså mye som knytter dette kildefragmentets terminologi til forhold i Borgartingslagen. Dette kommer jeg skal tilbake til under.

Hertzberg mener at det ikke finnes sikre kildebelegg for at Viken noensinne har hørt under Eidsivatingslagen (Hertzberg 1874, 143). I en retterbot fra kong Håkon Magnusson fra 1307 nevnes «forn vikvesk loghbok» (NgL III, 22), som må være en verdslig lov bok siden det dreier seg om leilendingsbestemmelser (Dørum 2004, 394). De forskjellige kristenrettene tyder også på to separate lovområder (Halvorsen 2008, xvii–xviii). Eldre Borgartings kristenrett, og antakelig også Snorre Sturlasson (Inges saga, kap. 1), nevner en «Lov-Besse» som skal ha satt lov om ekteskapsavtaler (B, tillegg 4 s. 218) i siste del av 1000-tallet (Munch 1853b, 455; Helle 2001, 41). Denne delen er ikke med i de bevarte delene av Eldre Eidsivatings kristenrett, og det er derfor sannsynlig at loven ble til på et ting i Viken. En må også anta at denne Besse, som skal ha levd på 1000-tallet, må ha gitt mer enn én enkelt rettsbestemmelse for å få tilnavnet sitt (Norseng 2005a, 32). Bestemmelsene var trolig også gitt i samråd med bøndene på tinget, noe som trolig kan forutsette lagmenn alt på det tidspunktet (Dørum 2004, 398). De politiske og kristenrettslige forskjellene mellom Viken og Opplandene, som følge av mulig dansk politisk innflytelse og ulik grad av kristen påvirkning, var antakelig også såpass store rundt år 1000 at det kan tale mot en felles verdslig rett for de to områdene (Riisøy 2003, 156). Jeg vurderer det derfor slik at det ikke har vært en felles verdslig lov for Viken og Opplandene, og at Borgartingslagen og Eidsivatingslagen aldri har utgjort ett rettsområde. Det støttes også av regionale ulikheter i rettskretser, nivå og terminologi.

I tillegg til det nevnte lovfragmentet som nevner trefylkesting, nevner den eldste kristenretten i Viken, hvor rettsreglene antakelig kan stamme fra første halvdel av 1000-tallet (Rindal 2008, xxiii; Spørck 2009, 157), seks fylkeskirker i tre fylker i Viken, *Sæx ero fylkis kirkiur j þema iij. fylkium* (B 8). Kirkene lå i Konghelle og Svarteborg i Ranrike, Tune og Aker i Vingulmark, og Sem og Hedrum i Vestfold (B 8; NgL I, 343f., 358, 367), altså to i hvert fylke og som dermed indikerer en halvfylkesinndeling (Taranger 1888, 397) (figur 5.1). Fylkene Ranrike (Båhuslen), Vingulmark (området fra Svinesund til Vestfold, inklusiv Eiker, Lier og Sande) og Vestfold har dermed tradisjonelt vært antatt å utgjøre det eldste området for Borgartingslagen (Munch 1852, 100ff.; figur 5.1). Termen «fylke» festet seg ikke på Østlandet, og etter 1300 nevner ingen kilder fylker her (Indrebø 1932, 33). Renafylke i Båhuslen er det eneste av inndelingsnavnene i Viken som inneholder betegnelsen «fylke», og det bare i to kilder, trolig fra andre halvdel av 1100-tallet (Storm 1877, 478ff.; Indrebø 1932, 16ff., 36). Et eldre navn på dette området er Ranrike, muligens bosted for stammen *ranii* «folk boende i *Ranríki*», nevnt av Jordanes i 551 e.Kr. (Schlager 1913). Tilsvarende kan *grannii* muligens indikere folk som bodde i Grenland (Storm 1877, 482; Brink 2008, 92). Selve begrepet fylke er derfor trolig en sen innføring på Østlandet, trolig en ny benevnelse på en eldre inndeling. Disse områdene tilsvarte antakelig likevel rettslige fellesskap eller tingfellesskap (Bull 1930, 98; Indrebø 1932, 34ff.), noe jeg skal komme tilbake til.

Historia Norwegie, som antas å være nedskrevet mellom ca. 1160–1175 (Mortensen 2003, 24), beskriver hvordan lovprovinsen i øst kalles *Sinus Orientalis*, fra grensen til Danmark til det stedet som er kjent som *Rýgjarbit*, og skal inneholde fire rettsområder (*provincias*).⁸ *Rýgjarbit* er antatt å være østgrensen til Agder (Sandnes og Stemshaug 1976, 262). Snorre nevner også et firefylkersting i Borg i 1164 (*iiii. fylkna þing i Borginni*) (*Magnus saga Erlingssonar*, kap. 24; Hertzberg 1874, 143). Kildene beskriver altså Viken som bestående av fire områder, noe som har ført til ulike tolkninger av inndelingene og når dette fjerde

8 «*Prima patria Sinus Orientalis dicitur, a terminis Dacie oriens, et usque ad locum, qui Rygiarbit appellatur, extenditur IIII provincias continens*» (HN II, 2).

Figur 5.1. Kart over de fire fylkene med fylkeskirker i Borgartinglaget, Grenland, Vestfold, Vingulmark og Ranrike, på 1000-tallet. Området vest i Grenland, deler av Skattlandet, var sannsynligvis også knyttet til Borgartinglaget. Kart: Marie Ødegaard.

området, som har vært antatt å være Grenland, ble inkludert i Viken. De nevnte fylkeskirkene har vært sentrale i debatten om den eldste administrative og rettslige inndelingen (Munch 1849, 13; Storm 1877; Bull 1930; Indrebø 1932). En vet ikke sikkert når disse kirkene ble

bygget, men de kan være fra 1000-tallet, siden Borgartingets kristenrett kan inneholde rettsregler fra den perioden (Rindal 2008, xxiii). Fylkeskirker er også nevnt i den noe senere eldre Frostatingslov (NgL I, 133; F II 7; Spørck 2009, 157). Den legendariske Olavssaga (*Olafs Saga hins helga*, kap. 28, 43) angir Olav Haraldsson som bygger av fylkeskirker, sammen med forgjengeren Olav Tryggvason (Helle 1997, 242). Et fellestrekk ved fylkeskirkerne er at de gjerne lå på kongsgårder (Sandnes 1969, 118; Brendalsmo og Molaug 2014, 172). Det er dermed antatt at byggingen ble initiert av kongen, med samtykke av bøndene på tinget. Sysselmennenes ting er antatt å være holdt ved fylkeskirkerne i Borgartingslagen. Samlet sett regner en derfor med at kirkerne kan være fra den tidlige kristningsfasen, antakelig tilbake til 1000-tallet (Taranger 1890, 257; Sandnes 1969, 116f.; Sveaas Andersen 1977, 319). Som figur 5.1 viser, har områdene vest for Vestfold ingen fylkeskirker. Det har derfor vært argumentert for at Grenland/Telemarksområdet ikke hørte under Borgartingslagen så tidlig (Bull 1930). Den såkalte leidangslisten i Gulatingsloven fra omkring 1150 skiller også mellom såkalt vikværinger og grener (G 315).⁹

Ifølge *Historia Norwegie* hadde altså Viken fire provinser, med lokale hovedting som rettslige appellinstanser fra lavere ting (Seip 1934, 13; Knudsen, KLN III, 525). Her fremgår det at Grenland hørte til Viken, og da senest i siste halvdel av 1100-tallet, noe som også Snorre indirekte forutsetter ved omtalen av fire-fylkestinget i 1164 (Magnus Erlingssons saga, kap. 24). Et spørsmål er derfor hvilket område Grenland omfattet, siden kilder taler for at Grenland ikke tilsvarer det området vi betegner det som i dag (Omholt-Jensen 1926).¹⁰ Hvilket område kan da ha utgjort *Historia Norwegias* fjerde provins?

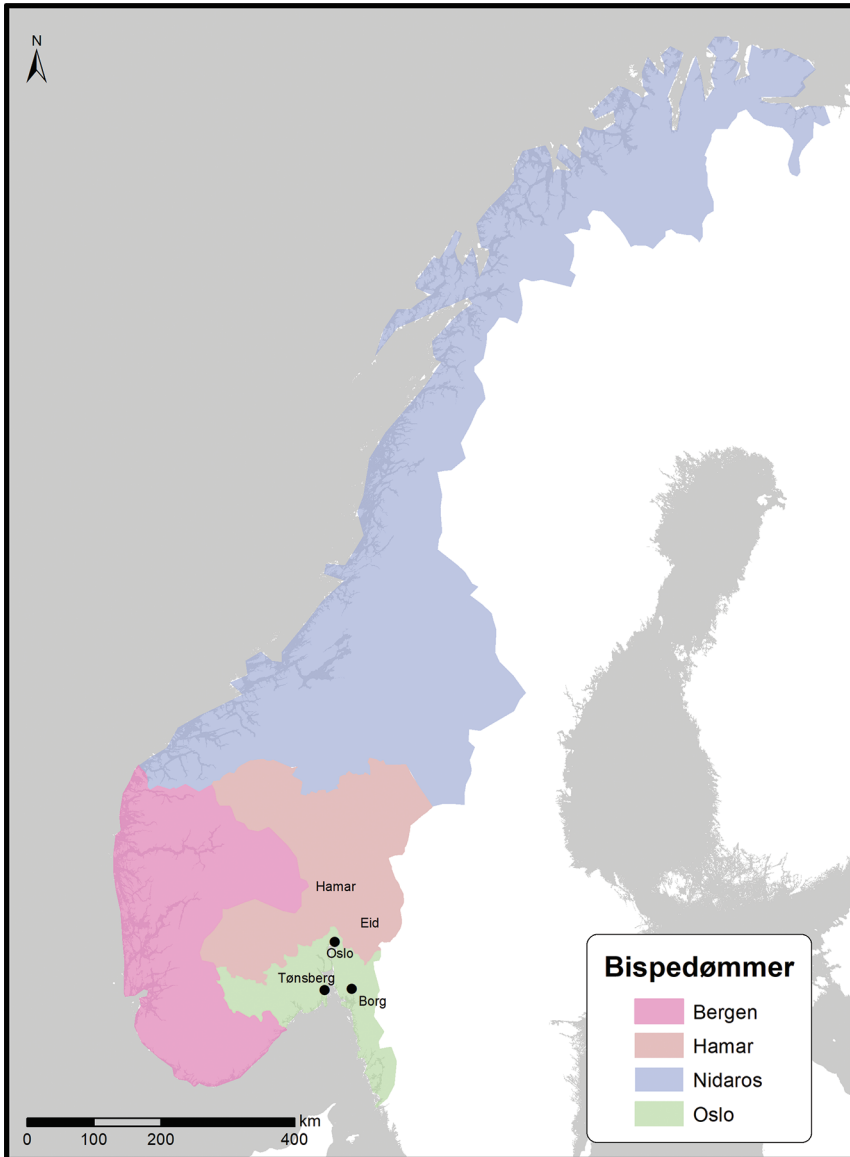
9 *Þat eigu Vikverír at gera sextigu tvitugjefna. oc grøna skip firí* (G 315).

10 Omholt-Jensen (1926) har gått gjennom diplomer fra 1360–1520 som nevner Grenland og finner at navnet bare forekommer i forbindelse med bygdene Lunde, Bø, Saude, Holla, Feen, Romnes, Nes, Melum, Heddal og Hæreseid (Drangedal). Dette støttes av *Rødeboken*, fra slutten av 1300-tallet, som også regner de fleste av disse bygdene til Grenland. Det vil si at områdene nord og vest i Telemark ikke hørte til det gamle Grenland. Gjerpen med Siljan og Eidanger og Bamle med Sannidal og Skåtøy, som tilsvarer skipreidene Gjerpen (Hovin) og Bamle (se kap. 6), hørte heller ikke med til Grenland (Omholt-Jensen 1926, 10ff.; Hals 1968, 149).

5.1.1 Lovområdets ytre grenser

Flere forskere har hevdet at grensene for bispedømmene i de ulike landsdelene tilsvarte grensene for lagdømmene (Keyser 1856, 143f.; Hertzberg 1874, 130; Norseng 1991, 63; Brendalsmo 2005, 202). Spørsmålet blir dermed om dette eventuelt kan bidra til å klargjøre Borgartingslagens grenser. Ifølge Adam av Bremen var bispedømmene i Norge nylig opprettet i 1070-årene (Adam IV, nr. 34). De skandinaviske områdene var underordnet den nordtyske kirkeprovinsen Bremen fram til 1103/1104, da en egen nordisk kirkeprovins ble opprettet med erkebispesete i Lund i Skåne (Gesta III, kap. XVII n. 68; Stylegar og Norseng 2003, 508). I den såkalte Firenze-listen fra 1120, som trolig bygger på en eldre kilde, nevnes bispeseter i Oslo, Bergen og Nidaros (Nyberg 1991, 167). Nylig er det imidlertid argumentert for at Lavranskirken i Tønsberg kan ha vært det eldste bispesetet på Østlandet, og først rundt år 1000 ble setet permanent i Oslo. Grensene var neppe helt fastlagte før den tid og biskopen kan ha hatt flere residenssteder, som Oslo og Hamar (Brendalsmo og Molaug 2014, 173, 178). En egen kirkeprovins med erkebispesete i Nidaros ble opprettet i 1152/53 av paven, utført av kardinal Nicholas Breakspear under hans besøk her. I den sammenheng ble Oslo bispedømme delt i to, en nordre del som utgjorde Hamar bispedømme og en søndre del med sete i Oslo (figur 5.2). Det har ut fra dette vært argumentert for at det først var på dette tidspunktet at Borgartingslagen ble opprettet som eget lagdømme (Stylegar og Norseng 2003, 511). Det virker imidlertid lite trolig, da begge lovområdene antakelig er eldre, noe jeg skal komme tilbake til senere i denne boken. Særlig for Eidsivatingslagens del er dette generelt antatt (Knudsen, KLNMI, 524–525). Et skille mellom Hamar og Oslo bispedømme ble opprettholdt til 1539, da de igjen ble slått sammen til ett bispedømme (Ringstad 1994, 126 n. 51).

For å kunne vurdere bispedømme- og lagdømmegrensene mot hverandre, diskuterer og vurderer jeg derfor også hvilke funksjoner biskopen og kirken kan ha hatt i selve tingorganisasjonen i nåværende Norge. De første biskopene var trolig misjonsbiskoper som reiste rundt med kongens hird (Gallén, KLNMI, 610). I begynnelsen må de sentralkirkelige institusjonene og kongedømmet ha virket sammen, og hvor kongen

Figur 5.2. Kartet viser grensen for bispedømmer i Norge i 1223. Kart: Marie Ødegaard.

hadde kontroll over kirken. De geistlige var avhengige av kongens makt, i hvert fall fram til opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros i 1152/53 og særlig etter Sættargjorden av 1277 (Sveaas Andersen 1977, 310ff.). Etter som kongen kunne tilsette biskoper og ha kontroll med deres embetsvirksomhet, har en antatt at kongen ønsket å styrke de sentralkirkelige

institusjonene og anså det geistlige styringsapparatet som del av sitt eget (Sveaas Andersen 1977, 315f.). Kongedømme og kirke var på denne måten nært knyttet sammen den første tiden. Det gjør det samtidig sannsynlig at tidlige administrative inndelinger kan ha påvirket hverandre gjensidig. Foruten lagdømme og bispedømme gjelder det samme forholdet mellom lagdømmets underinndeling i verdslige og geistlige enheter, slik som prosti/syssel, fjerdinge/sogn og i mange tilfeller også skipreider og prestegjeld, og vil bli nærmere undersøkt senere i analysen.

Etter at Hamar bispedømme ble skilt ut som et eget bispedømme ved midten av 1100-tallet, fremstår grensene som noe uklare. I hovedsak svarte Eidsivatingslagen til Hamar bispedømme, herunder Opplandene, Øvre Telemark, Numedal, Krødsherad og Ringerike og Romerike, Østerdalen, og Indre og Serna i dagens Sverige (RN VIII, 1234/1403). Kirkene i Tyldal, Tynset, Kvikne, Dalsbygda (Os), Vingelen, Folldal og Lille-Elvdal/Alvdal (Stein) hørte derimot til Nidaros bispedømme (Brendalsmo 2015, 39). Hallingdal og Valdres hørte til Bergen bispedømme fram til 1125, da de ble inkludert i et nyopprettet sørvestnorsk bispedømme med sete i Stavanger (Helle 2001, 193).

Det har nylig vært diskutert om Romerike og Solør hørte til Eidsiva- eller Borgartingslagen. Gods til Våler kirke i Solør og Sand og Mo kirker i Nord-Odal er oppført i Biskop Eysteins jordebok fra slutten av 1300-tallet. Det indikerer at disse områdene da hørte under Oslobiskopen (Gallén, KLNMI, 619). Innføringene bygger på en eldre jordebok av biskop Helge fra 1316, som var biskop i Oslo mellom 1304 og 1322 (RB 401 n. 2). Området lå trolig også til Oslo bispedømme alt i 1223 (se under). Det er derfor trolig at Romerike med Solør hørte under Oslo bispedømme alt fra delingen av bispedømmet i 1152–1153 (figur 5.2) (Iversen og Brendalsmo 2020). Solør og Romerike kan derimot ikke ha hørt til Borgartingets lagdømme. Da ville i tilfelle selve Eidsivatinget og nærliggende områder ha ligget i Borgartingslagen, noe som er høyst usannsynlig. De østlige grensene for lovområdet kan dermed ikke ha falt sammen med bispedømmet rundt midten av 1100-tallet (se kap. 5.4). Det er derfor et skille mellom verdslige og geistlige grenser på den måten at Romerike og Solør lå verdslig til Eidsivatingslagen, men kirkelig til Oslo bispedømme.

Den vestre bispegrensen gjennom Telemark er også omdiskutert. Her har det vært diskutert hvorvidt sørvestre Skattlandet, det vil si områdene Kviteseid, Lårdal og Mo (dagens Tokke), Fyresdal, Nissedal og Tørdal sogn i Drangedal, hørte til Oslo bispedømme (Munch 1873, 63ff.; Kolsrud 1958; Norseng 1991, 60ff.; Ringstad 1994). Øvre og Nedre Telemark har tradisjonelt vært delt i to på grunnlag av forskjeller i betaling av ytelser til kirken i middelalderen. I Øvre Telemark skal en ha betalt skatt, derav Skattlandet, mens nedre del senere ytte tiende, derav navnet Tiendetaket. I Øvre Telemark skulle folk i stedet for tiende, antakelig fra 1277 av, betale en årlig skinnskatt på ett kalvskinn av hver gård, den såkalte kongsskatten (Storm 1888, 195; Olsnes 1987, 92f.). En annen skatt som ble innført i stedet for tiende i dette området til samme tid, eller muligens alt under Håkon Håkonsson, er den såkalte Olavsskatten. Den var todelt, slik at bøndene, i tillegg til den gamle prestereiden, skulle betale skatt til Oslo-bispen og Olavsskatt til Hallvardskirken i Oslo og Olavskirken i Trondheim (Bjørkvik, KLNII, 553ff.; Holmsen 1976; Ringstad 1994, 156f.). Det er dette skillet mellom Skattlandet og Tiendetaket som tradisjonelt har vært ansett som grense mellom de østnorske lag- og bispedømmer.

Tienden kan ha blitt innført under Sigurd Jorsalfare (1103–1130) og senest under Magnus Erlingsson (1161 og 1184) for hele landet, med unntak av Skattlandet (Helle 1974, 63, 237f.). Bøndene i Øvre Telemark og Numedal betalte neppe leidang fra gammelt. Dette kan ha ført til at det var vanskeligere å få gjennomslag for skatter til kongedømme og kirke, blant annet tiende, slik det var i flere utkantområder, som for eksempel Marker (Steinnes 1930, 66–79; Bjørkvik, KLNII, 553–556). Bøndene i utkantområder var derfor gjerne lavere skattlagt enn andre bønder (Olsnes 1987, 91–95).

En kilde som har blitt tatt til inntekt for at grensen ikke fulgte den verdslige inndelingen og at områdene i Vest-Telemark hørte til Oslo bispedømme, er et såkalt hyrdebrev til biskop Eystein fra 1395. Her advarer biskopen bøndene i Kviteseid, Tørdal, Fyresdal, Nissedal, Skafså og Mo mot å begå alvorlige straffesaker som manndrap og påpeker dessuten at de ikke har betalt de pålagte utredsler (DN IX, 186/1395). Dette brevet er skrevet på Gimsøy kloster i Oslo bispedømme. Det har derfor vært diskutert om biskopen var på visitas i Sørvest-Telemark og om området virkelig

hørte til Oslo (Ringstad 1994). Det finnes også andre belegg for biskopens visitasreiser, fra henholdsvis 1386 og 1395 (DN IV, 534 og 651), og som også vitner om at bøndene skulle betale bispeskatt til Oslo.¹¹ Rødeboken kunne omfatte eiendommer til kirker i Oslo bispedømme som kan ha ligget utenfor bispedømmet, men ettersom brevet også omfatter advarsler mot straffesaker, antas det at biskopen skrev til sin menighet og at det viser til et tilhørende område. Det finnes videre tidlige belegg for at noen betalte tiende i Skattlandet (DN III, 316/1360; Ringstad 1994, 137). Dette taler for at områdene i Vest-Telemark må ha hørt til Oslo bispedømme. I hyrdebrevet fra biskop Eystein nevnes ikke Brunkeberg,¹² Eidsborg, Høidalmo og Lårdal. Grensen må dermed ha gått sør for disse områdene. Nylig har Brendalsmo vist hvordan grensene kan ha blitt endret en gang mellom andre halvdel av 1400-tallet og før 1570-årene, slik at størsteparten av Skattlandet nå ble liggende under Hamar (Brendalsmo 2015, 40–41).

Figur 5.2 viser den sannsynlige grensen mellom Oslo og Hamar bispedømme etter delingen i 1152/53, og hvor Mo, Fyresdal, Kviteseid, Skafså, Nissedal og Tørdal¹³ samt Romerike og Solør hørte til Oslo bispedømme. Bispegrensene avspeiler dermed lagdømmegrensene for Borgartings- og Eidsivatingslagen i de vestre områdene av Telemark. Dermed går grensene noe annerledes enn slik en i eldre forskning har forstått grensene for Borgartingslagen. Områdene i Sørvest-Telemark var ikke oppdelt i skipreider. Topografisk hang disse områdene likevel mer sammen med Grenland enn områdene i nord, hvor særlig vannveier binder dem

11 Det kompliseres likevel noe av at det i Rødeboken fra omkring år 1400 ikke er innført gods for de nevnte områdene, med unntak av i tilleggsregisteret, hvor Hærikseid kirke i Drangedal og Biar kirke i Tørdal er nevnt (RB 519). Ytterligere ett skattekrav er ført i Rødeboken (231), som trolig er Åse, gnr. 14, i Mo i Øvre Telemark. Her stilles et krav på hovedtiende så vidt som Oslo bispedømme er og skatten av hver jord som blir sådd. Dette kan tolkes dithen at det ble krevd tiende i dette området eller en kornskatt som tilsvarte reiden. Det tyder på at bispedømmet må ha strukket seg helt til Mo sogn.

12 I 1357 visiterer en kannik i fra Hamar Brunkeberg, noe som indikerer områdets tilknytning til Hamar bispedømme (DN III, 291). Biskop Jens Nilsson oppfører også i sin visitasbok at Brunkeberg lå til Kviteseid prestegjeld i andre halvdel av 1500-tallet, men at det tidligere hadde ligget under Seljord (JN, 16).

13 Tørdal i Drangedal har også vært antatt å tilhøre Skattlandet (Ringstad 1994, 126), men også her skal *vicarius* for biskop Jens i Oslo ha visitert i 1441 og makeskiftet jord i Nissedal og Rørdal kirke (DN I, 778/1441, jf. også DN I, 873/1466). Det må være rett, som Ringstad påpeker, at diplomtet er utstedt ved Tørdal kirke og ikke Tveit kirke i Nissedal, slik både utstedere av DN og DN Series Topographica for Fyresdal oppfører (Ringstad 1994, 133 n. 74).

sammen (Omholt-Jensen 1926, 35). Dersom områdene i Sørvest-Telemark hørte til Eidsivatingslagen, ville det også ha vært svært langt til lagtingstedet i Søndre lagsogn. Det lå antakelig i Ringeriksområdet, muligens nær kongsgården Stein og bisperesidensen på Storøya (Iversen 2017). Jeg antar dermed at områdene i Sørvest-Telemark kan ha hørt med til Borgartingslagen. Dette medfører at undersøkelsesområdet må utvides mot øst, og at flere lokaltingsteder må vurderes. Det har vært hevdet at Skattlandet var et område med større andel bondeeid jord og generelt var dårligere integrert i bispedømmet og tingsystemet. Det hadde også høyere andel drap og kriminalitet enn mer sentrale områder (Imsen 1990a, 43 n. 4; Wåge 1990, 84–92), noe det omtalte hyrdebrevet også indikerer. Det kan da tyde på en senere og/eller svakere integrering, og hvor bøndene hadde større innflytelse over tinget lenger enn i andre områder.

5.2 Lagsogn og lagting – utvidelser av rettsområdet i tidlig middelalder?

I tidlig middelalder var som nevnt alle lagdømmer i Norge inndelt i såkalte lagsogn (*lōgsogn*).¹⁴ Lagsogn i betydningen distrikt er tidligst nevnt to steder i Landsloven,¹⁵ under lovens lagmannsed og i en enkelt bestemmelse fra landsleiebolken «om elgveide» (L II, 11 og VII, 60; Seip 1934, 10). Det er også klart at det fantes en slik inndeling alt i 1223, slik det fremgår i Håkon Håkonssons saga, og at dette kan være en gammel inndeling. Bestemmelsen om elgveide beskriver østnorske forhold, og Seip mener den trolig er hentet fra østlandsk lovstoff (Seip 1934, 10). Det har vært diskutert om lagsogninndelingene, kjent fra senmiddelalderens diplomer, bygger på eldre regioner eller rettskretser eller om de er nyopprettede jurisdiksjonsområder (Seip 1934, 11).

Lagmann (*lōgmaðr*) var en lovkyndig mann og fremtrer tidlig i kildene som bøndernes rettskyndige tillitsmann, knyttet både til lokalting og lagting (Tobiassen, KLN M X, 153). Lagmannens alder er ukjent, men

14 For diskusjon av begrepet lagsogn, se D. A. Seip 1927, 36f. og J. A. Seip 1934, 11f.

15 Hertzberg nevner ytterligere to steder i Glossariet til NgL, men ifølge Seip dreier det her ikke om embetsdistrikter, men embete. Han viser også til et enkelt håndskrift av Landsloven fra begynnelsen av 1300-tallet (NgL II, 7 n. 6 og 7; og rettelse i Seip 1927, 36) (Seip 1934, 10 n. 3).

termen nevnes første gang i tilknytning til Eirik Blodøks i første halvdel av 900-tallet, som ombud imidlertid først i Håkon Herdebreis saga (kap. 4) som omhandler 1100-tallet. Lagmenn omtales alltid i flertall på tingene i de eldste kildene (f.eks. Håkon Håkonssons saga, kap. 89–97; E 30, 44; Brandt 1883, 183). Det fantes da alt tidlig flere lagmenn og antakelig flere lagmannsdistrikter i form av lagsogn, slik som senere i middelalderen. Lagsogn representerer trolig rettslig selvstendige områder (Seip 1934, 9, 15–16). Lagmannen hadde tre funksjoner: si lov eller gi «orskurd» (*órskurðr*), dvs. berette hva loven forteller, gi rettsforedrag fra loven, og motta bøter på bøndernes vegne (E I, 30, 44; F I, 1; Tobiassen, KLN M X, 153). Lagmannsombudet endret seg fra andre halvdel av 1100-tallet og fram mot 1300-tallet i retning mot et fast embete og en kongelig oppnevnt ombudsmann. Lagmann fungerende som dommer er belagt i Håkon Håkonssons «nye lov» av 1260 (kap. 16; jf. L VIII, 1.1; L II, 11; Tobiassen KLN M X, 156, 158). Lagmannen kunne nå dømme alene på såkalte *lagmannsstevner* (*lagastefning*) knyttet til sitt lagsogn, men skulle også være til stede ved behandling av grove saker på lokalting (L IV, 18). Grensene for de senere lagsognene kan derfor kanskje kaste lys over det rettslige lovfellesskapet i Viken før etableringen av en overregional kongemakt.

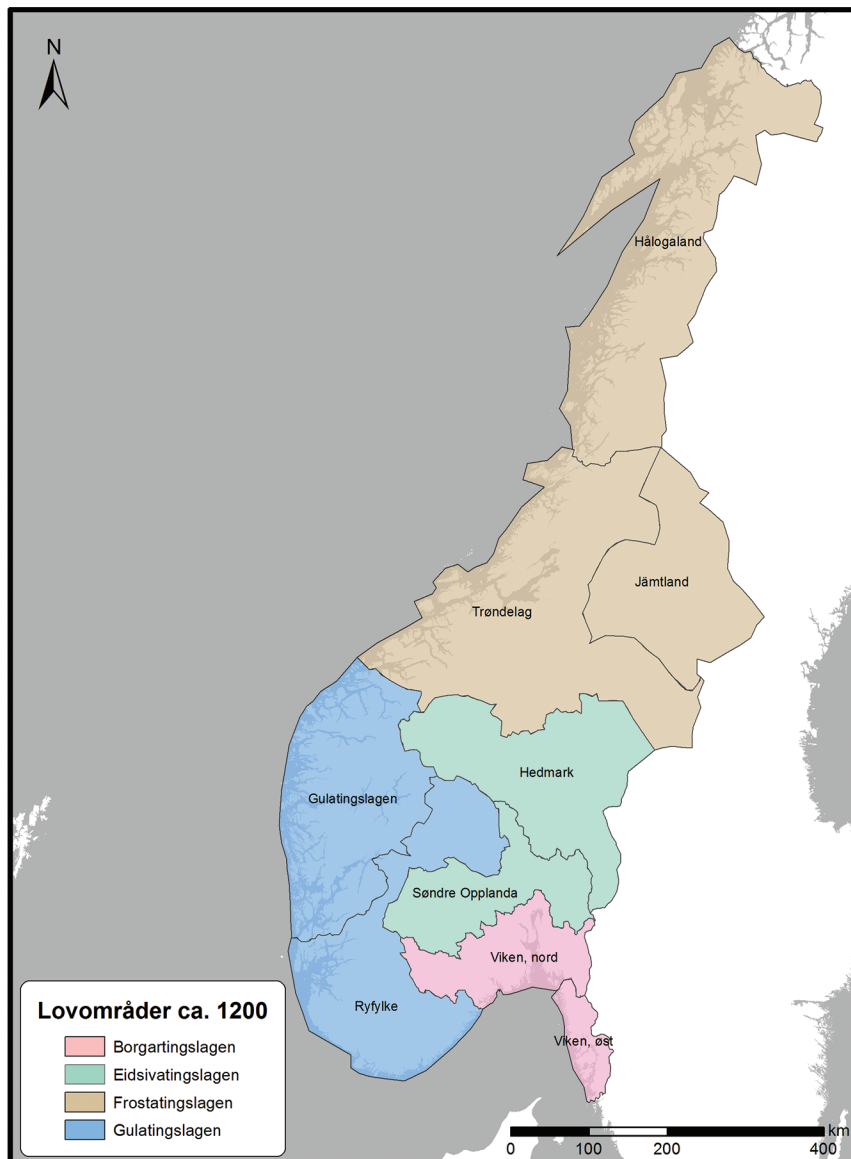
Håkon Håkonssons saga (kap. 85–98) beskriver ni lagmenn på riksmøtet i Bergen i 1223, hvorav to fra Viken. Den ene kom «austr fra Suinasundi» (kap. 94), som sannsynligvis tilsvare Ranrike. Distriktet til den andre er ikke uttrykkelig nevnt. Det er likevel antatt at det tilsvarte Vingulmark, Vestfold og Grenland (Indrebø 1934–36, 492). Dette antydes av to forhold: det ene er at hans forgjenger, Simon lagmann, rundt år 1200 skal ha bodd på gården Tom i Råde skipreide (Sverres saga, kap. 162), som videre indikerer at forholdene må gå bakover i tid. Indrebø argumenterer for at denne lagmannen kan ha bodd i Borgarsyssel, fordi han var fosterbror til Arnbjørn Jonsson som var sysselmann der (Indrebø 1934–36, 492). For det andre gav han orskurd i Kråkstad i Follo skipreide (DN I, 3/1207–17), begge steder i Vingulmark fylke (Indrebø 1934–36, 492). Siden ingen andre lagmenn ellers er nevnt fra Viken, kan det indikere at han var lagmann også for Vestfold og Grenland.

Den ene lagmannen hadde dermed bare jurisdiksjon over Ranrike, et betydelig mindre område enn resten av lovområdet. Det er pekt på at det

danske overherredømmet var sterkere og mer langvarig øst enn vest for fjorden (Bull 1918a; Schreiner 1927–29; Stylegar og Norseng 2003, 379–397), noe arkeologisk og stedsnavnmateriale underbygger. Arkeologisk materiale viser også større påvirkning fra sørskandinaviske forhold. Det gjelder særlig fra merovingertiden av, da gravskikken er gjennomgående enklere og med tilbakegang i antall funn i yngre jernalder i Østfold til forskjell fra Vestfold (Braathen 1989; Kisuule 2000; Forseth 2003). Når det gjelder navnematerialet på østsiden av Oslofjorden, ligger det nærmere sør- og østskandinavisk navneskikk (Stylegar og Norseng 2003, 389–393). Selv om en skal være forsiktig med å trekke disse kildene for langt, kan det være tegn på at Ranrike var en senere innlemming i lovområdet, slik det også fremgår av sagaen (Olav den helliges saga, kap. 61). En ser dermed et eldre kjerneområde innerst i fjorden, som omfattet Vestfold, Vingulmark og Grenland (figur 5.3).

Fra Ranrike er det kjent to lagting, hvorav ett på Båholm, nevnt første gang i 1396 og senere flere ganger fram til 1600-tallet (f.eks. RN VIII, 506/1396; VIII, 568/1397; DN III, 583/1407; XV, 690/1559), og det andre på Foss (CHIV I, 1), første gang belagt som lagting i 1558 (DN XII, 493). Alt tidligere, i 1444, er imidlertid lagmannen der på stevne (DN XI, 178), og videre i 1450 og 1487 (SDHK-nr: 26289; 31923). Det viser at det senest i første halvdel av 1400-tallet var et lagting her. Trolig går det lenger tilbake, da et ting på Foss er nevnt alt i Sverres saga for år 1200 (kap. 167). Foss ligger i Tunge herred, omtrent midt i Ranrike, og et eldre lagting her har slik en sentral lokalisering. Senest 1546 er Båholmtinget flyttet til Båhus, og fra slutten av 1500-tallet til Konghelle (DN XII, 609; NgL IV, 786 note; Seip 1934, 29 n. 2). Tinget på Båholm var trolig knyttet til borgen, der hovedsmannen hadde sete (Seip 1934, 29). Båhus er antakelig først påbegynt i 1308. Det ligger på en holme i Göta elv rett sørøst for Konghelle, helt sør i Ranrike (SNL 2010). Det var altså to lagting i Båhuslen, men under samme lagmann (NgL III, 786; CHIV, 1; Seip 1934, 18). Kanskje skal tinget ved Båhus tolkes som et byting og Foss som det rurale hovedlagtinget for Ranrike.

Ser en det nevnte fragmentet av Borgartingets verdslige lov som beskriver ulike rettsinstanser (NgL II, 523; B tillegg i Rindal 2008, 228–229), og sammenligner det med det eldste rettslandskapet som kan skimtes i

Figur 5.3. Kart over lagsognene i landet rundt 1200. Et opprinnelig kjerneområde er identifisert i Vikenområdet, bestående av de tre fylkene Grenland, Vestfold og Vingulmark, mens Ranrike først antakelig ble innlemmet på 1000-tallet. Kart: Marie Ødegaard.

kildene, ser det ut til at det avsluttende tinget (*alykta þinghs*) omhandler tinget i Ranrike. Det omfattet da et fylke og lagsogn, med lagting på Foss. Betegnelsen «frå fylkestinget og til trefylkestinget» vil da trolig omhandle det indre lagsognet i Viken med de tre fylkene Grenland, Vestfold og

Vingulmark (jf. Iversen 2017). Fragmentet gir derfor ikke nødvendigvis uttrykk for at det var en felles lov for Eidsivating og Borgarting, slik det tidligere har vært tolket.

Foss kan dermed ha vært et eldre lagting for Ranrike. I det nordre lagsognet innerst i Oslofjorden er det antatt at Borgartinget var et fellesting for hele lagdømmet. Det har likevel vært hevdet at dette lagtinget er en sen innføring med kort levetid (Seip 1934, 26; Norseng 2005a, 34). Det har videre vært foreslått at Haugatinget i Tønsberg skal være et eldre fylkesting (Johnsen 1929, 32; Taranger 1934–36, 291), og det samme gjelder området ved.

Tjølling kirke (se kap. 5.4.1 og 9.1.2). Spørsmålet gjenstår om når og hvorfor Borgartinget ble opprettet og hvordan Borg som lagting passer med de administrative inndelingene i Viken.

5.2.1 Borgartinget – et opphavlig lagting for Viken?

Borgartinget i Borg, nåværende Sarpsborg, er ut fra sagaberetninger kjent som lagting i tidlig middelalder. Lagtingenes funksjoner er tidligere grundig analysert og beskrevet av flere historikere (Hertzberg 1874, 111–186; Taranger 1924, 1930–33; Scheel 1924; Seip 1934), og vil derfor i liten grad bli vurdert her. Flere tingmøter og kongehyllinger foregikk angivelig på Borgartinget fra 1000-tallet, der Knut den mektige skal ha blitt hyllet som konge alt i 1028. Betegnelsen Borgarting forekommer likevel ikke før Harald Hardrådes maktovertakelse i 1047, da han ifølge sagaen stevnet til tings og ble hyllet som konge (Fagrskinna kap. 180–181). Borgartinget omtales første og eneste gang som lagting i 1223/1224 da gaverettstatuttet til kardinal Nicholas Breakspear fra 1152/1153 ble lovtatt der (NgL I, 447f.; KLNII, 148–149). Seip har som nevnt argumentert for at Borgartinget hadde en kort levetid som lagting for hele Viken, og etter kort tid bare ble ett ting for Borgarsyssel (Seip 1934, 26). Han har imidlertid ikke vurdert mulighetene for at det kan ha vært eldre felles ting for området forut for Borgartinget. Det er, som nevnt, sannsynlig at Viken var delt i to lagsogn i 1223. Om Borgartinget var et felles lagting for de to områdene på det tidspunktet er usikkert, men gaverettstatuttets godkjenning i 1223/1224 har vært tolket slik. Det er dermed usikkert hvor langt tilbake Borgartinget

virkelig går som ett lagting og hvorvidt tinget bare var hyllingsting og domsting før 1200-tallet, og bare fungerte som et ting for Borgarsyssell etter midten av 1200-tallet (Seip 1934, 26; KLN II, 149). En beskrivelse av tingstedets lokalisering i forhold til kjente administrative grenser kan kanskje belyse forhold rundt Borgartingets opprettelse og jurisdiksjonsområde.

Flere diplomer utstedt på Borgartinget gir innsikt i lagtingets funksjoner. Det eldste bevarte diplommet som omtaler Borgartingslagmannen i Sarpsborg er fra 1367. På dette tidspunktet har lagmannen imidlertid sete i Tønsberg (se under), slik at diplomene ikke vitner om lagting for hele Borgartingslagen. Fra den tid utsteder lagmannen en rekke diplomer som lagmann over Borgartinget (tabell 5.1). Det er likevel mulig at noen lagrettemenn kan ha behandlet mindre formelle saker i lagtingstiden eller påfølgende dager i Borgartingslagen (DN VII, 561; IX, 508; II, 960; tabell 5.1). Et årlig lagting var det normale, knyttet til Petersmesseaften 28. juni og etterfølgende dager.¹⁶ Landsloven påbyr alle lendmenn, selsmenn og årmenn til konge og biskop å være til stede på lagtinget. Så lenge Borgartinget ble holdt i Sarpsborg, er det eksempler på at geistlige og verdslige ledere møttes der (Opstad 1976, 251). Ikke mange diplomer er belagt fra Borgartinget, men det ser ut til at lagmannen, til tross for at han hadde sete i Tønsberg fra senest 1266 og fram til 1502–1506 (Vågslid 1930, 74; se under), fastholdt å møte i Borg hvert år ved Persok. En gang mellom 1502–1506 ble Borgarsyssel et eget lagsogn, og etter en brann i Sarpsborg i 1567 ble lagtinget flyttet til Fredrikstad (Seip 1934, 27). Det finnes dermed ingen sikre belegg utenom opplysninger i sagaer og beskrivelsen i 1223/1224 for at Borgartinget kom sammen som et lagting for hele Borgartingslagen. Borgartinget lå på gården Borregård, gnr. 92. Alle gårder rundt tinget var gamle kongsgårder: Tune, Prestegården Valaskjold, Alvum, Sandesund, inklusiv Borregård som også var kongsgård til 1312 (DN III, 97) og deretter adelig setegård. Dette må ha vært viktig for lokaliseringen av tingstedet dersom det ble anlagt av Olav Haraldsson, slik sagaene hevder. Flere andre forhold kan også ha vært utslagsgivende for

¹⁶ I to diplomer er møtetiden i oversettelsen satt til begynnelsen av juni, men dette er trolig feil (DN V, 666/1438; V, 726/1444; tabell 5.1).

Tabell 5.1. Oversikt over alle kjente tingmøter som har vært holdt på Borgartinget

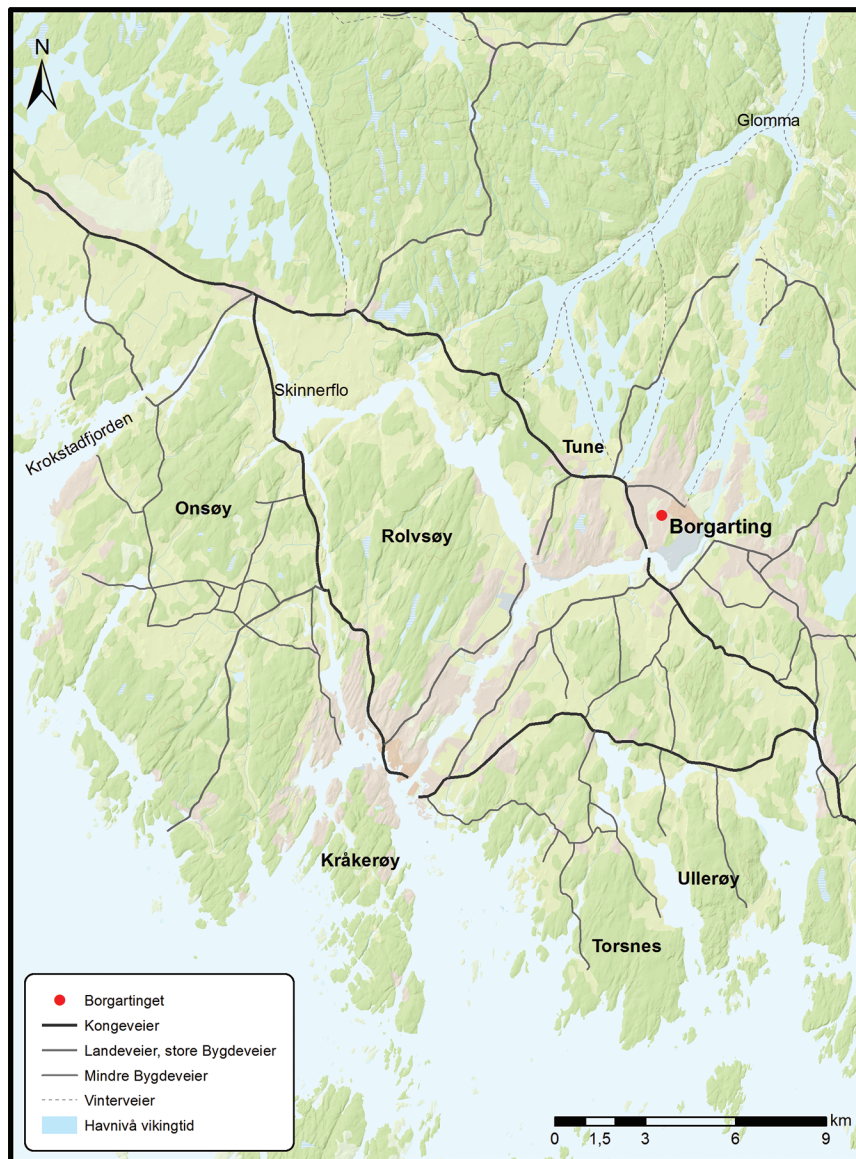
Lagtinget	År	Bevegelig helligdag	Dato	Rett stevne	Omhandler	Lagrette	Øvrighets- personer	Kilde
Borgartinget	1028			Nei, første gang nevnt som tingsted	Kongehylling		Knut den meklige	Kongesagaene, nevnes flere ganger etter 1028
Borgartinget	1047			Borgartinget nevnes	Kongehylling		Harald Hådråde	Fagrskinna kap. 180-181
Borgartinget	1164			Borgartinget nevnes, firefylkersting	Den danske kong Valdemar fordring på Viken for allmuen		Erling av Stødle	Magnus Erlingssons saga, kap. 24
Borgartinget	1196			Borgarting nevnes	Kongehylling		Inge Magnusson	Sverres saga, kap. 132
Borgartinget	1204			Borgarting nevnes	Kongehylling		Erling Steinvegg	Sagaen om baglere og birkebeiner, kap. 9
Borgartinget	1205			Borgarting nevnes	Kongehylling		Inge Bårdsson	Sagaen om baglere og birkebeiner, kap. 16
Borgartinget	1207			Borgarting nevnes	Kongehylling		Filippus Simonsson	Sagaen om baglere og birkebeiner, kap. 26
Borgartinget	1217			Borgarting nevnes	Kongehylling		Håkon Håkonsson	Håkon Håkonssons saga, kap. 28
Borgartinget	1224			Første gang nevnt som lagting	Godkj. kardinalens forskr. om gaver av jordegods		Kardinal N. Breakspear	NgL I, 447f.
Borgarting	1398	Petersvaka	01. jul	alm. lagt.	Dom	Ukj.	Lagmann	DN V, 379
Borgarting	1408	Petersdag	30. jun	alm. lagt.	Dom	Ukj.	Lagmann	DN IX, 206
Borgarting	1431	Petersmesse	03. jul	alm. lagt.	Dom	Ukj.	Lagmann, væpner, korsbror	DN I, 734
Borgarting	1438	Petersvake	01. jun	Ja (rett lagt.)	Forlik/arv	12	Lagmann, kannik i Oslo og prest i Tune, Prest Råde, 2 velbårne menn	DN V, 666
Borgarting	1444	Petersdag	02. jun	Nei	Henviser sak	Ukj.	Lagmann	DN V, 726
Borgarting	1449	Petersvake	01. jul	alm. lagt.	Henviser sak	Ukj.	Lagmann	DN V, 760
Borgarting	1454	Petersvaka	01. jul	alm. lagt.	Henviser sak		Lagmann	DN III, 827
Borgarting	1471	Petersvake	04. jul	alm.(!)	Makeskifte/forlik		Ja. Ukj. antall. Lagmann	DN XVIII, 91
Borgarting	1511	Petersmesse	01. jul	alm. lagt.	Stadfestelser en 24.mannsdorn	6	Lagmann	DN I, 1030[1]
Borgarting	1516	Petersmesse	02. jul	lagtinget	Forlik	12	Lagmann	DN X, 311

å plassere et lagting i Borg. Både topografisk og kommunikasjonsmessig lå stedet gunstig til (figur 5.4), oppe på det tørre og slette Raet og med forholdsvis frodige flatbygder rundt. Stedet lå strategisk til i et kommunikasjonsmessig knutepunkt, hvor en både kunne kontrollere ferdsel over land langs Raet, langs Glomma og skipsleden langs fjorden. Nord i skipreiden deler Glomma seg i to løp, hvor Sarpsborg ligger ved det ene, mens det andre deler seg i to og danner ytterligere to «armer», Skinnerflo og Visterflo, på hver side av Rolvsøy og Kråkerøy. I praksis var det da tre løp til sjøen i jernalderen (figur 5.4).

Det er likevel mulig at løpet forbi Skinnerflo kan ha blitt stengt som følge av landheving alt ved slutten av vikingtiden (Stylegar og Norseng 2003, 416). Elvene danner naturlige topografiske grenser og fungerte også som gode ferdselsårer, selv om beliggenheten ved Sarpefossen også kan ha skapt vanskeligheter for ferdselen her. Avstanden til havnen var likevel dårligere enn for andre middelalderbyer i Norge (Opstad 1976, 150).

Navnet Borg tyder på at stedet må ha hatt en form for befestning. Det har vært antydning at Borg ble anlagt ut fra politisk-strategiske motiver, kanskje stridigheter med danene, ettersom byen ser ut til å ha stagnert alt på 1100-tallet (Opstad 1976, 147). Sagaenes omtale av stridigheter om overhøyhet på begynnelsen av 1000-tallet, har gitt argumenter til at Viken på det tidspunktet var et kjerneområde i maktpolitikken (Olav den helliges saga, kap. 54–61; Opstad 1976, 149). Deler av middelalderens bosetningsområde og befestning forsvant i et stort leirras i 1702, men rester av vollen viser at den gikk på tvers over neset ved Sarpefossen, slik det også står beskrevet i sagaen (kap. 73, 90–92, 115, 132–134; Stylegar og Norseng 2003, 48 n. 46). På grunn av raset kjenner en ikke den eksakte lokaliseringen av tinget. Sagaen gir likevel noen viktige holdepunkter. Tinget var knyttet til Mariakirkens kirkegård ved en kongehylling i 1207 (Sagaen om baglere og birkebeiner, kap. 26), som Olav Haraldsson angivelig også skal ha anlagt ved opprettelsen av byen i 1016.

Vollen er nevnt i Biskop Eysteins jordebok fra 1397 som «Borgher armen» (Borgararmr). Navnet gjenfinnes for den nordre del som «Børærmen», som særlig eldre folk i Sarpsborg kaller den (Buckholm 2003, 14). Det er antatt at «Olavsvollen» i Borg var av befestningstypen «motte and bailey», som var vanlig på 900- og 1000-tallet i Nord-Europa (Kaufman

Figur 5.4. Kart over området rundt Borg og Borgarting med vannveier og middelalderveiene fra Amtskartene. Kart: Marie Ødegaard.

og Kaufman 2004, 109–111). Også Oslo skal ha hatt et slikt borganlegg fra samme periode, muligens anlagt av Harald Hårdråde (Schia 1991, 112–113). I denne borgtypen var «motten» en jordhaug med et forsvarstårn av tre, omgitt av vollgraver og palisader. «Bailey» beskriver bolig-, forråds- og

andre uthus som lå beskyttet av en ytre vollgrav (DeVries 2003, 202–212; Creighton og Higham 2004, 35–37). Ofte benyttet slike vollarlegg naturlige formasjoner som del av befestningen. Slik kan det også ha vært med Sarpefossen på østsiden. Snorre beskriver borgen og en vollgrav, og den var fortsatt synlig i terrenget fram til omkring 1900 da den ble fylt igjen (Buckholm 2003, 18–22). Selve vollen har trolig vært ca. 650 m lang, og med Sarpefossen og neset der blir arealet drøye 163 dekar (Opstad 1976, 137). Ved en gravning i 1927 ble det påvist en trekonstruksjon som kan være rester av en vollport. Antakelig har vollen hatt to innganger, en i sør og en i vest, som begge har ledet inn mot kongsgården, der den søndre passerte Mariakirken (Buckholm 2003, 18–22).

Flere undersøkelser av vollen ble gjort på 1900-tallet (Opstad 1976, 125–139). I 2002 ble det videre foretatt geofysiske undersøkelser av rester av den, og som bekrefter at det var en menneskeskapt voll med store innslag av stein (Buckholm 2003, 11–12; Stylegar og Norseng 2003, 440–443). Etttersom denne typen befestninger gikk av bruk forut for 1200-tallet (Kaufman og Kaufman 2004, 111), gir det en grov fremre datering for byggingen av vollen. Flere indikasjoner peker mot at vollen er fra 1000-tallet. Den beskrives ikke som av militær betydning i kilder som omtaler forhold etter 1130-årene. I 1852 ble det funnet flere mynter i vollen, datert mellom 936 og 1066, kanskje helst før 1050 (Opstad 1976, 139–140; Skaare 1995, 33), og som er anslått å være nedgravd rundt 1047 og 1050 (Holst 1954, 110ff.). Samlet peker dette i retning av at vollen kan være anlagt før midten av 1000-tallet. Dermed kan den være fra Olav Haraldssons tid, slik sagaene angir (Opstad 1976, 139f.; Stylegar og Norseng 2003, 436f.). En kan likevel ikke utelukke at både vollen og bebyggelsen kan være både yngre og eldre. Flere forskere har ut fra stedsnavn og geografisk beliggenhet argumentert for at det var en tidlig handelsplass her. Plasseringen ved Glommas utløp og landeveisfarten over Raet kan ha skapt behov for en omlastingsplass alt før bydannelsen (Koht 1921, 23f.; Steinnes 1949–51, 392; Opstad 1976, 144–150). Dette er likevel usikkert og er ikke arkeologisk belagt.

Spørsmålet er om det er indikasjoner på at lagdømmet og lagtinget ble etablert i samme tidsperiode. Som vist, antyder kildene at lagsognene i Viken eksisterte rundt midten av 1100-tallet, og i fra samme periode som

Snorre omtaler det såkalte firefylkerstinget i 1164 og som har vært tatt til inntekt for at Borgartinget var et fellesting (Magnus Erlingssons saga, kap. 24; Hertzberg 1874, 143). I så fall kan det tyde på at lagsognene ble slått sammen til ett lovområde, men likevel beholdt sine lagmenn. I Olav den Helliges saga står det om Svealand at «*i hver av landsdelene er det eget lagting, og de har egne lover i mange stykker, og over hver av lovene er det en lagmann, og det er han som har mest å si over bøndene ...*» Videre: «*Men i alle slike saker som lovene ikke er innbyrdes like i, skal Uppsala-loven gjelde, og alle andre lagmenn skal stå under den lagmannen som er i Tiundaland*» (Olav den helliges saga, kap. 77). Det ser dermed ut til at Svealand var delt i mindre rettskretser med egne lagmenn, men hvor én lagmann hadde høyere rang. At enkelte lagmenn har hatt høyere rang, finnes det også belegg for i Norge, hvor Frostatingslagmannen skal ha vært den fornemste lagmannen (Håkon Håkonssons saga, kap. 91).

I Nicholas Breakspears gaverettstatutt som ble lovtatt på Borgartinget, står det at lovtaket skulle gjelde for vikværinger og opplendinger (NgL I, 447, 448). Knut Dørum tolker dette slik at Borgartinget tjente som fellesting for både Viken og Opplandene, men som før nevnt er det lite trolig. Av vesentlig betydning er også gaverettstatuttets kristenrettslige bakgrunn. Da statuttet ble skrevet i 1152/53 var det bare ett bispedømme på Østlandet og som så senere ble delt. At Borg ble benyttet i dette tilfellet, kan skyldes at det var kjent i samtiden som det gamle lagtingstedet og kanskje med høyest status. Det kan ha gitt tyngde bak avgjørelsen, men likevel en enkelthendelse som det kanskje ikke skal legges for mye vekt på. Annet kildemateriale tyder på at årsaken til at Borg og Borgartinget ble anlagt på begynnelsen av 1000-tallet, er at Ranrike ble innlemmet i lovområdet på denne tiden, og Borg var viktig for å opprettholde herredømmet over Ranrike. Borgartingets sentrale beliggenhet på grensen mellom de eldre kjernelandskapene innerst i fjorden, og Ranrike var derfor trolig avgjørende for lokaliseringen.

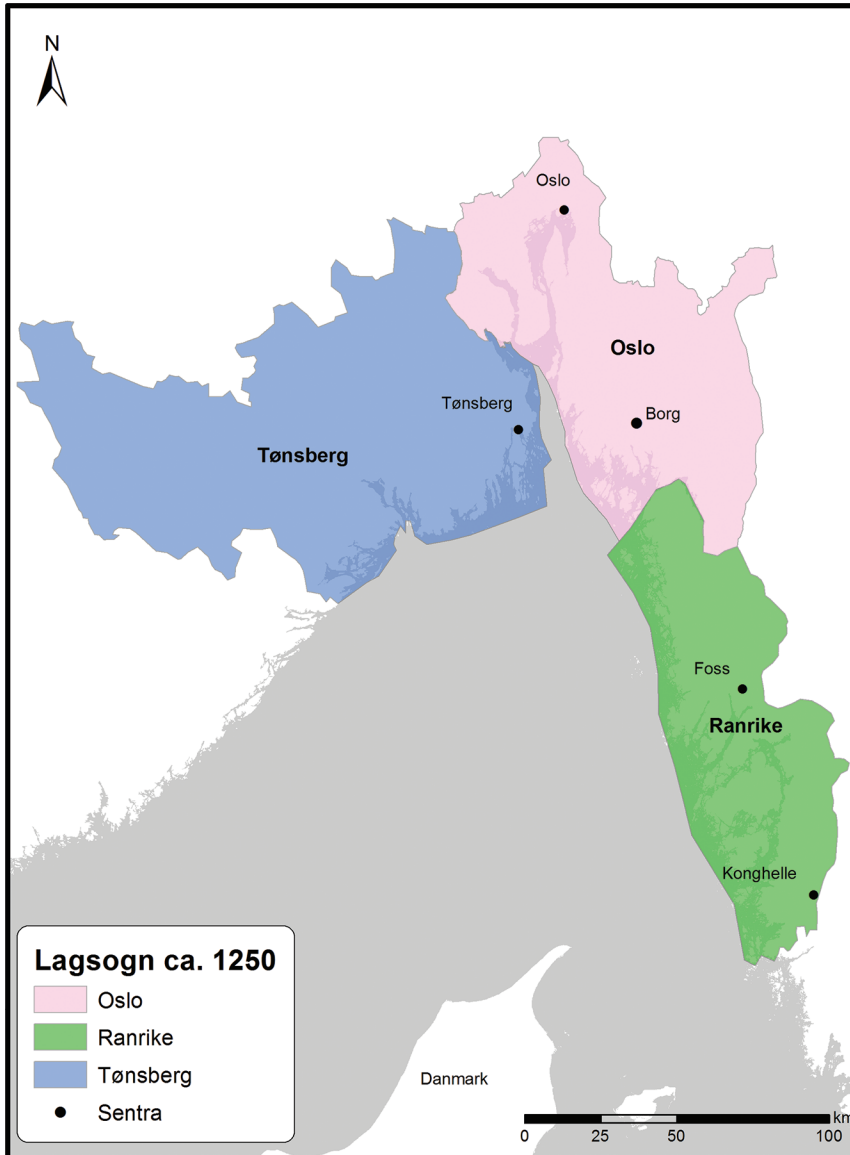
Samlet anser jeg det derfor som sannsynlig at Borgartings- og Eidsivatingslagen aldri har utgjort ett lagdømme. Anleggelsen av Borg bør, slik jeg ser det, ses i sammenheng med Olav Haraldssons forsøk på å legge Ranrike under seg og medstridigheter med danene og tidvis sveakongene, slik sagaen også beskriver (Olav den helliges saga, kap. 54–61).

Borgartinget som et fellesting anses derfor som et forsøk på kongelig regulering av lovområdene i Øst-Norge. Jeg holder det som sannsynlig at de to lagsognene i 1223 var eldre rettsdistrikter med hvert sitt lagting, og som Seip antar jeg at de er langt eldre enn dette. *Historia Norwegie* side-stiller det eldre landskapsnavnet *Sinus Orientalis*, i sagaene Viken, med Gula- og Frostatingslagen som rettsområder. Borgarting- og Eidsivating er nye navn som kongemakten forsøkte å innføre ved Landsloven (Seip 1934, 13, 16). Bare hundre år senere skjedde det imidlertid endringer i lagsognene på Østlandet, som jeg nå skal se nærmere på.

5.3 Videreutvikling av lagsogn og lagting

Allerede i 1266 nevnes to lagmenn i det tidligere Oslo lagsogn, Åmund lagmann i Tønsberg og Sigurd Pertil lagmann i Oslo, og som deltok i flere saker i 1260–1270-årene og trolig fram til 1298 (Ak. 1029, 1030, 1600/1622; NgL II, 491; Munch 1873, 221–222; Vågslid 1930, 13 m/ref; Indrebø 1934–36, 494). Skjedde det da en ny oppdeling av lovområdet? Lagmennene her har blitt tolket som bylagmenn, men som tidlig fikk de omkringliggende bygdene som jurisdiksjonsdistrikter (Seip 1934, 16; Indrebø 1934–36, 495). Det nevnes heller ikke andre lagmenn i disse lagsognene. Ifølge Bjarkøyretten kan det se ut til at lagmannen i Nidaros var den samme som landdistriktene (Bj. 2 og 9; Bøe, KLN M X, 181). Byloven av 1276 spesifiserer imidlertid at de større byene Nidaros, Bergen, Tønsberg og Oslo skulle ha egne lagmenn. Fra 1311 er to lagmenn nevnt i Nidaros (DN I, 127; Indrebø 1934–36, 497), men det ser ikke ut til å ha vært reell praksis på Østlandet (Seip 1934, 36ff.).¹⁷ Det er mulig at to lagmenn i 1260-åra kan indikere at Oslo lagsogn nå var delt to. Grensene kan da ha vært trukket slik at Vingulmark med Marker hørte til Oslo lagsogn, mens Vestfold og Grenland tilsvarte Tønsberg lagsogn (figur 5.5; Seip 1934, 9, 14f.; Indrebø 1934–36, 498).

¹⁷ Bylagtinget skulle avholdes i begynnelsen av januar (BY I, 1). Ved en gjennomgang av senmiddelalderens lagmannsdiplomer finner Seip bare tre slike fra Oslo, to fra Tønsberg og ingen fra Skien og Borg (DN V, 133/1340; I 303/1347; III, 1040/1508; IV, 618/1393; II, 606/1409; Seip 1934, 37). Sakene omhandler fast eiendom, slike som alminnelig er fra bygdene. Det ser derfor ut til at det ikke opprettholdes en distinksjon i praksis mellom by- og landsting. Lagsogdenes hovedting blir likevel holdt i byene en gang i året. I byene er det bymøtet der alle husfaste menn kan møte, som benyttes, og som er høyeste domstol (Seip 1934, 37).

Figur 5.5. Kart over lagsognene i Viken-området ca. 1250. Kart: Marie Ødegaard.

En gang forut for 1297, antakelig senest 1294 da Skien lagsogn nevnes (se under), skjedde det enda en oppdeling i lagsognene på Østlandet og som fikk større regionale virkninger og også gikk på tvers av eldre rettsområder. To retterbøter, fra henholdsvis 1297 og 1298 for Ringerike og Hadeland, påbyr at den steinen bøndene skal justere sine vekter etter skal

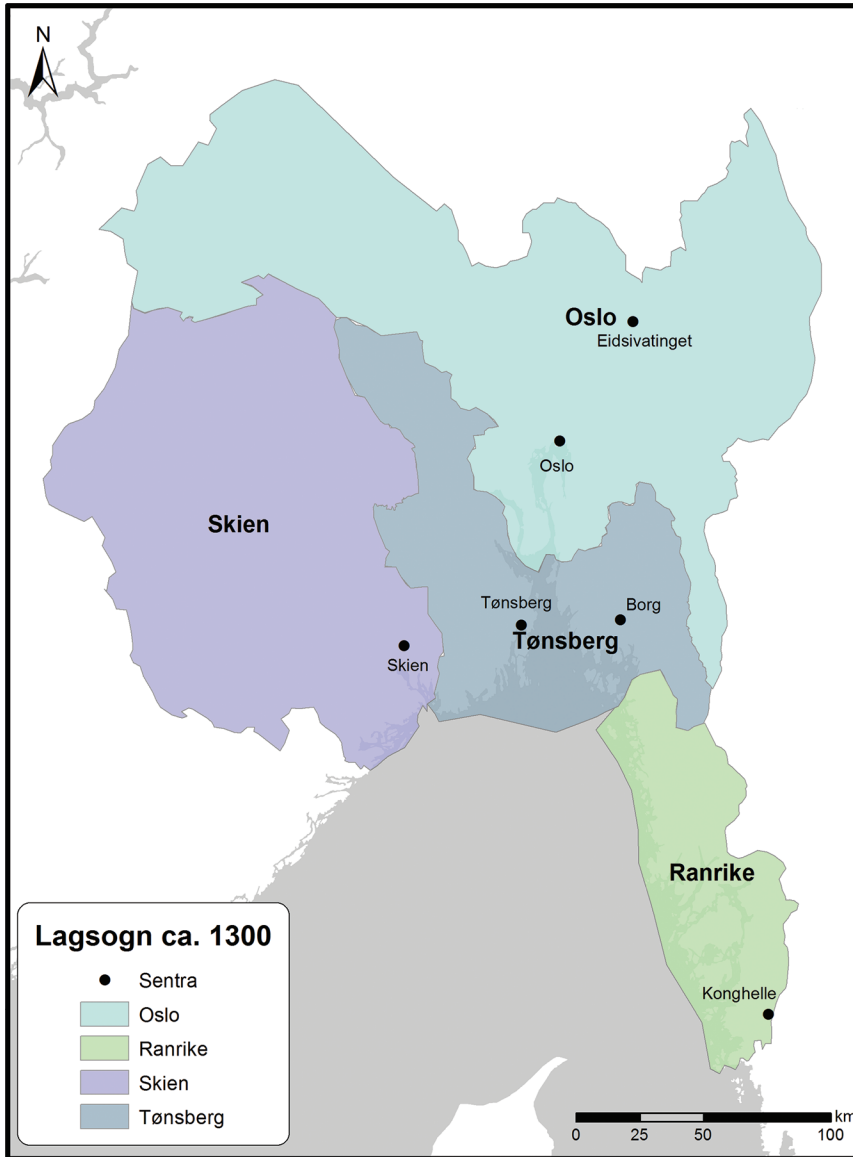
oppbevares i Oslo (NgL III, 28 nr. 5 og 6). Det forutsetter Oslo som lagsogntingsted (Taranger 1930–33, 183; Seip 1934, 15).¹⁸ Etter 1298 fins det heller ikke referanser til lagmannen i Søndre Opplandene. De nye grensene krysser fra nå av eldre skiller mellom Eidsivatings- og Borgartingslagen (Seip 1934, 8). Det er derfor viktig å se nærmere på rettsområdene i Eidsivatingslagen for å kunne forstå endringene som skjedde.

Ifølge *Historia Norwegie*, forfattet på latin, var *zona montana*, fjellsonen, delt inn i fire områder (*patriae*) Hedmark, Gudbrandsdalen, Telemark med Numedal, Romerike og Ringerike med Hadeland og Toten, og 12 mindre provinser (Ekrem og Mortensen 2003). Håkon Håkonssons saga (kap. 95 og 96) nevner to lagmenn herfra på riksmøtet i 1223. En lagmann fra Hedmark, dvs. de to nordligste *patriae*, Hedmark og Gudbrandsdalen med tiliggende områder, de senere nordlige Opplandene, og en annen fra de resterende områdene, senere kalt søndre Opplandene. Det indikerer to lagsogn på det tidspunktet (Seip 1934, 12ff.; Indrebø 1934–36, 494ff.). Hver lagmann må ha hatt myndighet over to av de tidligere *patriae*. Det som skjer i slutten av århundret, er at det søndre lagsognet på Opplandene deles opp og legges til lagsognene i Viken. Endringene har trolig også sammenheng med opprettelsen av Skien lagsogn, nevnt første gang i 1294 (DN II, 34).

Borgartingslagen ble dermed delt i fire lagsogn med senter i Oslo, Skien, Tønsberg og Båholm (Ranrike) (figur 5.6). Grensene for Ranrike, nå kalt Viken, ble ikke endret. Det er særlig i skillet mellom Oslo og Hamar lagsogn det skjedde størst endringer, og også der grensene er mest uklare. Oslo lagsogn ble utvidet mot nord, hvor deler av det søndre lagsognet på Opplandene ble lagt til, men «mistet» Borgarsyssellaget til Tønsberg lagsogn.¹⁹ Kildene er motstridende når det gjelder Solørs tilknytning (Seip 1934, 9; Indrebø 1934–36, 512). Det ser imidlertid ut til at Solør først lå til

18 Vekter og standarder skulle oppbevares i fylkeskirker (NgL III, 27; RN II, 882/1297), som for Oslos del tilsvarer Aker kirke (B 8) (jf. også Iversen og Brendalsmo 2020).

19 Oslo lagsogn besto da av Romerike, Ringerike og Hadeland, og Odalen i Hedmark av det tidligere søndre Opplandene. I tillegg til hele nåværende Akershus, Hobøl (Mossedal) i dagens Østfold (se under), Hurum, Røyken, Lier og Ringerike. Det skjedde imidlertid en del endringer i skillet mot Oppland etter 1300. Hallingdal og Valdres lå til Gulatingslagen i begynnelsen av 1300-tallet, også ifølge *Historia Norwegie*, men kan ha blitt lagt til Osolagmannen mellom 1334–1368 (DN IV, 465/1365; III 436/1381; IV, 574/1389, XIII, 29/1368; XVI, 82/1424; Steinnes 1933a, 134; Indrebø 1934–36, 507).

Figur 5.6. Kart over lagsognene i Viken-området rundt 1300. Da var Skien lagsogn opprettet, og områdene i Nord-Telemark var lagt dit, Numedal og Borgarsyssel ble lagt under Tønsberg lagmannen, mens Oslo ble utvidet mot nord slik at Romerike, Ringerike og Solør ble inkludert. Kart: Marie Ødegaard.

Opplandene (RN III, 786/1312), slik det var fra gammelt (jf. Iversen 2017), men senere, og senest 1474, lå det under Oslo lagsogn (DN II, 893 og 897/1474). At Solør lå til Opplandene først stemmer med prostigrensene

identifisert tidlig på 1200-tallet, noe jeg kommer tilbake til. Marker lå trolig fortsatt til Oslolagmannen (Indrebø 1934–36, 495, 499). Det er også i tråd med at området tidligere lå under Oslo i verdslige, rettslige og administrative saker, selv om avstanden til Borgartinget var kortere.

Av det tidligere søndre Opplandene ble Telemark og Numedal nå lagt til Skien lagsogn med Grenland, Bamble og Gjerpen (DN VI, 131/1328). Da ble det antakelig også opprettet tre lensmannsdistrikter i Skattlandet. Årsaken kan være at det der ikke fantes inndelinger i form av skipreider og som den videre administrasjonen kunne bygge på.

Tønsberg lagsogn omfattet dermed Borgarsyssel og Vestfold, med Sandsvær, Modum, Sigdal og Krødsherad (Munch 1849, 8, 160, 169; Seip 1934, 8–9). Det er imidlertid usikkert hvorvidt Eiker og Sande skipreider hørte til Tønsberg eller Oslo lagsogn. Steinnes har pekt på at betalingsmåten for vårleidangsskatten i Sande, Lier og Eiker alle steder ble ytt i mel, som i Oslosyssel, og dermed at områdene må ha tilhørt dit (Steinnes 1933a, 57, 64–65, 73). Skattetypen var trolig fastsatt i kraft av en eldre administrativ grense og kan vise tilbake på eldre forhold. Området lå som nevnt også til Vingulmark fylke. Kildene tyder imidlertid på at Eiker og Sande hørte til Oslo lagsogn nå, og skiftet dermed rettslig tilhørighet (Munch 1849, 160ff.; Seip 1934, 8). Det ser altså ut til at endringer har skjedd i selve grensene, mens skattetyperne lå mer fast (Seip 1934, 8 n. 2).

Flere kilder belyser hvordan endringer kunne skje som følge av lovendringer eller lovtilllegg i form av retterbøter, men hvor gammel praksis og sedvane likevel vant gjennomslag. En av de fire håndskriftene av den nevnte retterboten fra 1297/1298 for Ringerike og Hadeland inneholder et avsnitt hvor det står at Eidsivatinget på Eidsvoll har vært forsøkt lagt ned (NgL III, 28 nr. 5 og 6; Taranger 1930–33, 184; Seip 1934, 15). Trolig ble det gjort forsøk på å innføre Hamar og Oslo som nye lagsogntingsteder for sine omkringliggende områder. Endringen ble tilsynelatende ikke gjennomført som følge av motstand fra bøndene, trolig på grunn av den lengre reiseveien (Seip 1934, 15), og kanskje også tradisjoner knyttet til det eldre lagtinget. Dette kan være et eksempel på at bøndene kollektivt kunne få gjennomslag i sine syn og hvordan endringer også kunne initieres nedenfra.

Denne motstanden førte til at lagmennene fra både Hamar og Oslo holdt ting med bøndene på Eidsivatinget ved Eidsvoll én gang om

sommeren imellom onnetidene gjennom hele middelalderen (Taranger 1930–33, 185 m/ref.). I praksis ble dermed den gamle grensen mellom de to lagdømmene opprettholdt, slik at de områdene som tidligere hadde hørt til søndre Opplandene fikk sakene sine behandlet på lagtinget på Eidsvoll av Hamar-lagmannen.²⁰ Det var altså ikke en kollegial domstol og forholdene er enestående (Seip 1934, 25). De områdene av Oslo lagsogn som i eldre tid hadde ligget i Oslosyssel, ble behandlet av lagmannen i Oslo. Tønsberg lagsogn var også i praksis delt i to rettskretser med lokale domstoler (Seip 1934, 26). Bøndene i Vestfold (med Tverrdalene og Modum) søkte derimot lagmannen i Tønsberg. Lagmannen dro også hvert år ved Petersmesse til Borg og holdt ting med bøndene fra Borgarsyssel (fram til ca. 1500) (Seip 1934, 26 n. 3 og 4). Bøndene fra Borgarsyssel har også dratt til lagmannen i Tønsberg utover lagtingsdagen på Borgartinget.

Når Dørum argumenterer for at det var en felles lov for Borgarting og Eidsivating på 1200-tallet, og at Magnus Lagabøte i en retterbot av 1277 om tiende henvender seg til «ollum Borghar þings monnum» og takker «ydr Vikuærium oc Uplendinghum» for velviljen (NgL II, 483–484; Dørum 2004, 417), er det ikke så rart. På dette tidspunktet var de eldre lovområdene oppløst, og det var reelt ikke lenger noe skille mellom de to lovområdene – det søndre lagsogn av Opplandene var nå smeltet sammen med de ulike delene av Borgartingslagen. Landsloven gjaldt i alle områdene, og eneste forskjellen mellom de regionale utgavene gjaldt bestemmelsene om reisevei og reisegodtgjørelse. Taranger peker likevel på at det ser ut til at Skien, Viken og Tønsbergs lagsogn brukte Borgartingslovutgaven av Landsloven, mens Oslo lagsogn, sammen med områdene nordenfor, tilsvarende brukte Eidsivatingens rettsregler (Taranger 1930–33, 185ff. m/ref.). Årsaken er antakelig ulike oppnevnings- og utbetalingsmåter til nemndemennene på lagsogntingene.

Hvorfor skjedde så disse endringene i lagsognenes grenser nå, og som også visket ut det eldre skillet mellom lagdømmene på Østlandet? Som

20 Ringerike, Hadeland og Romerike med Odalen, og muligens Solør. Skillet understrekes ytterligere av at bare lagrettemenn i de øvrige bygder av Oslo lagsogn, dvs. det opprinnelige Oslosyssel, ble edfestet i Oslo på 1500-tallet (Taranger 1930–33, 193 m/ref.; Seip 1934, 25). Solør ble som nevnt behandlet av lagmannen på Opplandene i 1312, men senere på 1400-tallet av Oslo lagmannen (jf. tekst over).

nevnt skjedde etableringen av Borgartingslagen relativt sent, trolig på begynnelsen av 1000-tallet. Lagsognene fra slutten av 1200-tallet reflekterer byenes økende betydning i rettspleien. Sentrum i lagsognene og lagsognnavnene utgjør de mest sentrale byene og bysentra på Østlandet. Etter at byene vokste fram som seter for lagsognets faste lagmannsrett, fikk byene en mer sentral rolle for rettspleien (Seip 1934, 16). Lagsognene på Østlandet fikk nå også inkludert mer marginale innlandsområder, som tilførte viktige ressurser og handelsvarer til byene (Iversen 2017). Som figur 5.6 viser, vitner lagsognene om en geografisk dreining i retning øst-vest, mens de tidligere hadde hatt en nord-sørlig retning. Kampene mellom Håkon Håkonsson og Sigurd Erlingsson Ribbung ha også hatt betydning for prosessen, etter at Sigurd klarte å etablere et kortvarig overherredømme i Viken i 1220-årene og særlig på Opplandene. Det var særlig hans område, søndre lagsogn på Opplandene, som da ble brutt opp (Håkon Håkonssons saga, kap. 57–84, 106–156). Endringene på slutten av 1200-tallet hang nok også sammen med andre viktige endringer i forvaltning og lovgivningsmyndighet. Håkon V Magnusson (1299–1319) søkte å styrke kronens myndighet, bl.a. gjennom å utbygge lagtingsordningen. Kongens ombudsmenn, lagmenn, sysselmenn og andre håndgangne menn fikk fra nå økt domsmyndighet i distriktene (Helle 1974, 265). Hamar, Oslo og Tønsberg ble imidlertid først lagting på 1500-tallet (Seip 1934, 33–34). Der var lagmennene egentlige bylagmenn som tidlig fikk overtatt rettspleien i bygdene (Seip 1934, 16; Indrebø 1934–36, 499). Egne bylagting var derfor overflødige og fikk ingen naturlig plass ved siden av bymøter som en vet ble avholdt i senmiddelalderen (Seip 1934, 37f.; jf. også note 16).

5.3.1 Lagmannens stevner

Fra midten av 1200-tallet fikk lagmannen sannsynligvis funksjoner for både by- og landdistriktene. I første del av 1400-tallet skjedde det endringer i sammensetningen av lagmannsstevnene, der lagmannen ofte dømte med en lagrette på seks eller tolv menn, og hvor rådmenn gikk inn som faste meddommere i domstolen i byene (Tobiassen, KLN M X, 16of.). Det var imidlertid forskjell mellom lagmannens faste stevner i bygdene

og åstedssaker han deltok i. Bare i Skien lagsogn skal lagmannen ha hatt faste lagmannsstevner med bøndene i distriktene, i tillegg til en mer omfattende reisevirksomhet enn i øvrige lagsogn (Seip 1934, 16–17, 32f.; Dørum 2004, 383). Det har vært hevdet at lagmannsstevneinstitusjonen skal ha brutt sammen etter svartedauden, i hvert fall i Gulatingslagen (Sunde 2011, 68). Jeg vil derfor se nærmere på lagmannsbrevene undersøkelsesområdet for å vurdere deres funksjoner.

Det foreligger i alt 47 slike diplomer fra Borgartingslagen.²¹ Av disse er 23 lagmannsbrev fra Skien-lagmannen, utstedt mellom 1331 og 1564 (tabell 5.2; Vågslid 1930, 58ff.), men nevner bare tre kjente steder hvor lagmannen holdt fast stevne med bøndene: Svene i Numedal i 1328 (DN VI, 131), Bø i Lindheim i 1331 (DN I, 212) og Tinne i Heddal i 1337 (DN IV, 228, jf. II, 226). Tinne var kongseiendom på 1500-tallet og trolig også tidligere (Bjørkvik 1968, 65). Det er likevel usikkert om det har vært viktig for lokaliseringen. Lagmannen dømte i de nevnte sakene, slik det fremgår av tabell 5.2. Disse tingstedene omfatter *sannsynlige* tingsteder ut fra mine kriterier (jf. kap. 4.2.1), siden de ikke direkte omtales som «rett tingsted». Lagmannen i Skien har også holdt stevne i Seljord i 1562. Dette har jeg klassifisert som et *sikkert* tingsted, til tross for det noe sene belegget (tabell 5.2). Det er likevel usikkert om det også var et fast lagmannssted (DN XI, 708). Lagmannen overvar en dom her i 1458 (DN III, 841), noe som er blitt tatt til inntekt for at lagmannsstevnet ikke lenger hadde funksjon som domstol (Vågslid 1930, 60; Seip 1934, 18).

På gården Gjerpen har lagmannen utstedt diplomer ved minst fire anledninger. Gården skal ha vært en lagmannsgård nær byen (Bjørkvik 1968, 64). Det kan forklare hvorfor flere diplom er utstedt nettopp der (DN I, 405/1370; V, 305/1378; XXI, 402/1441; I, 873/1465). Det er mulig at lagmannen ble kalt til visse steder fordi de var tingsteder, slik som Mæla i Gjerpen. Der har fogden møtt flere ganger, blant annet for å avklare drapsbøter til kronen. Dette kan tyde på at der har vært fast tingsted (se kap. 9.1.2).

21 I tillegg finnes det et par falske diplom som jeg ikke har tatt med (se Vågslid 1930, f.eks. s. 66). Jeg har søkt på lagmann i DN og sammenlignet med Vågslid. Han har imidlertid bare behandlet diplom fram til reformasjonen. Det kan være diplom fra etterfølgende periode jeg ikke har fått med. Listen er derfor ikke nødvendigvis fullstendig.

Tabell 5.2. Liste over alle steder lagmannen har utstedt diplomer og holdt stevne i de fire lagsognene på Sør-Østlandet. Nummeret henviser til lokalisering i figur 5.7

Nummer	Sted	År	Dato	Referanse	Sak	Kategori tingsted
<i>Skien lagmann:</i>						
1	Seljord	1562	20. mars	DN XI, 708	Forespørsel om lovens innhold	Sikkert
2	Eiken, tidl. Lunde herad	1462	18. nov	DN VII, 461	Forlik etter skade/slagsmål	
3	Bø, Lindheim skpr.	1331	28. mars	DN I, 212	Dom	Sannsynlig
4	Huristveit, Heddal	1458	12. jan.	DN III, 841	Overværer dom	
5	Tinnes, Heddal, gnr. 39/40	1564	9. okt.	DN XI, 716	Dom	
6	Tinne, Heddal	1337	31. jan.	DN IV, 228; jf. II, 226	Forlik etter drap/slagsmål	Sannsynlig
7	Klever, Sauder, Lindheim skpr.	1368	20. feb.	DN I, 398	Overenskomst – pant/mødgift	
8	Sauder i Heddal	1456	2. feb.	DN I, 834	Salg	
9	Flathus, Seljord	1445	22. feb.	DN X, 183	Salg av jord	
10	Sandnes i Hollen i Ullefoss	1481	22. sept.	DN VII, 490	Forlik	
11	Fen, Hollen, Ulefoss skpr.	1486	2. apr	DN I, 948		
12	Holtan i Solum i Ullefoss	1338	19. sept.	DN V, 120	Skifte, lagmannen er part	
13	Svene, Numedal	1328	12. nov	DN VI, 131	Dom	Sannsynlig
14	Bø i Gjerpen	1433	19. des.	DN V, 637	Forlik, bygging, saken gjelder gården	
15	Falkum i Gjerpen	1500	12. mai	DN XI, 1016	Opplyser lovens innhold	
16	Mæla i Eidanger i Gjerpen	1426	11. juli	DN V, 577	Vidisse	Sikkert
17	Gjerpen	1370, 1378, 1441, 1456	13. jan., 7. apr., 3. des., 4. okt.	DN I, 405; DN V, 305; DN XXI, 402; DN I, 873	Skifte, Vitnemål om salg, Vidisse, Salg	
18	Haugen (nå forsv.), Eidanger, Gjerpen	1346	21. okt.	DN XIV, 7	Orskurd om arv	
19	Gimsø kloster	1395	19. des.	DN I, 550	Betaling av skyld	
20	Bratsberg		19. mars.	DN I, 1033	Salg	
21	Follau i Gjerpen	1480	13. mars	DN II, 911	Salg	
22	Rong i Bamble	1503	5. aug.	DN IX, 457	Salg/odel	
23	Leirungen, Berg sogn, Numedal skpr.	1449	17. aug.	DN II, 785	Forlik	

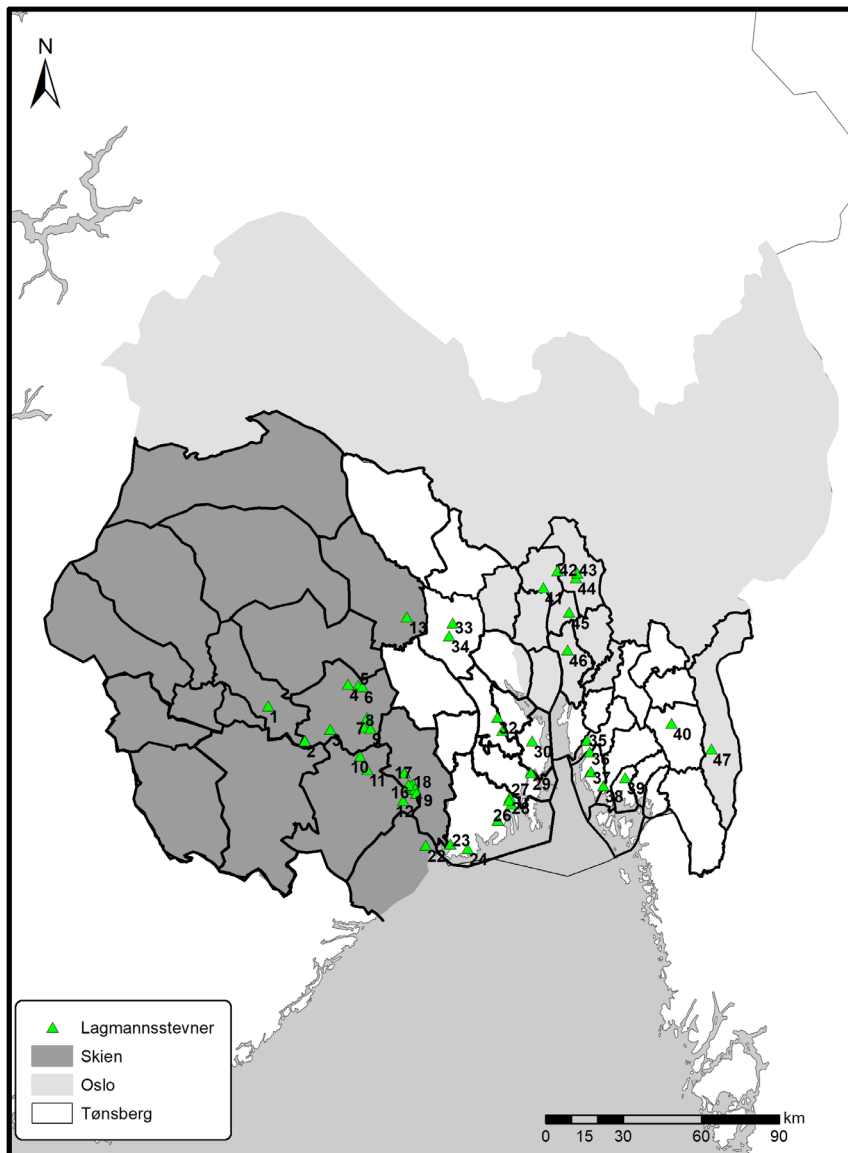
(Fortsatt)

Nummer	Sted	År	Dato	Referanse	Sak	Kategori tingsted
24	Manvik, Numedal skpr.	1335, 1408	23. jan., 6. des.	DN I, 232; X, 107	Salg	
Tønsberg lagmann:						
25	Hybestad, Tjølling	1471	26. aug.	DN II, 882	Delegang	
26	Mønnerud, Sandeherred	1391	10. jun.	DN III, 496	Delegang	
27	From nordre, Sandeherred	1398	21. apr.	DN I, 542	Skitte	
28	Råstad, Sandeherred	1322	8. jun.	DN II, 145	Salg	
29	Teie, Nøtterøy	1378	12. jun.	DN III, 419	Avtalebrudd	Sannsynlig bispegård
30	Adal østre, Borre	1446	24. feb.	DN X, 185	Forlik	
31	Skrilestad, Rammes	1480	11. (?) apr.	DN V, 908	Vitnesbyrd, odel	
32	Heian, Rammes	1379	1. feb.	DN III, 421	Skitte	
33	Foss, Eiker	1542	22. og 23. sept.	DN VIII, 753-756	Salg, makeskitte	
34	Hun, Eiker	1545	23. jul.	DN VIII, 783	Forlik	
35	Sogn, Råde	1403	20. okt.	DN III, 568, jf. III, 565	Arv, lagmannen er part	
36	Tom, Onsøy (Råde)	1399	25. aug.	DN II, 561	Forlik, delegang	
37	Elin, Ønsøy	1433	4. aug.	DN I, 743	Arveoppgjør	
38	Krosnes, Onsøy	1431	7. jul.	DN I, 735	Delegangsbrev	
39	Borge, Åbyggje	1540	16. juni	DN V, 1101	Delegang	
40	Rakkestad, Skaun	1347	5. jun.	DN II, 282	Delegang	Sikkert
Oslo lagmann:						
41	Åen Laksø/vannet Følanger (nå Engervannet), Bærum	1347	1. sept.	DN I, 307	Delegang	
42	Grini, Haslum, Bærum	1348	26. mai	DN IV, 334	Delegangsbrev	
43	Bjølsen	1351	7. apr.	DN IV, 353	Forlik, odel	
44	Aker	1498	6. feb.	DN I, 993	Lagting?	Sikkert
45	Kirkeby, Nesodden	1405	27. mars	DN IV, 747	Vitnesbyrd om krangel	
46	Ketilsrud, Frogn	1344	1. mars.	DN III, 206	Vitnesbyrd om salg	
47	Strøm, Aremark, Marker	1501	18. sept.	DN III, 1022	Salg/odel	

Lagmannen har videre vært på Tinnes i Heddal i 1564 (DN XI, 716), nabogården til den tidligere nevnte Tinne, i forbindelse med en åsteds-sak. Det er nok grunnen til at saken ikke ble avgjort på det faste tingstedet på Tinne. Det heter at lagmannen og fogden overværer, mens sognepresten i Heddal og ti lagrettemenn gransker og utfører delegangen før de dømmer. Til sist forlikes partene om erstatning. Lagmannen bes endelig besegle brevet sammen med resten av dómen. Dette tyder dermed på at lagmannen inngikk som den tolvte mann i dómen. Det kan se ut til at lagmannen godkjente dommen som de i fellesskap var ansvarlig for, noe som igjen tyder på at lagmannen fortsatt dømte i saker på det tidspunktet og at lagmannen fortsatt dro på stevner i bygdene så sent som i andre halvdel av 1500-tallet.

Seip nevner bare 5–6 lagmannsstevner i Skien lagsogn, men som det fremgår av tabell 5.2 og figur 5.7 var lagmannens reisevirksomhet mer omfattende. Gjennom hele middelalderen holdt han lagmannsstevner med bøndene rundt om i bygdene. Det kunne være i alt fra salg av eiendom, som i Flathus i Seljord i 1445 (DN X, 183) og i Fen i Hollen i Ulefoss skipreide i 1486 (DN I, 948), til forlik i en sak om skade og slagsmål i Eiken i Lunde herred (nå i Bø) (DN VII, 461/1462). Figur 5.7 viser at lagmannens virksomhet har vært større nær byen enn i distriktene i Nord-Telemark. Lagmannen i Skien behandlet også saker i andre lagsogn og på andre steder. Av særlig interesse er det at han i tre tilfeller, i 1335, 1408 og 1449, var i søndre Numedal skipreide i Vestfold, på gårdene Leirungen og Manvik. Hvorvidt dette skyldtes at grensene i eldre tid har vært annerledes mellom Grenland og Vestfold og at området har ligget til Grenland opprinnelig, er usikkert.²² Det var imidlertid ikke uvanlig at lagmannen dømte i saker også i andre distrikt (Indrebø 1934–36, 511–517). Området ligger geografisk nærmere Skien enn Tønsberg, og det kan også ha spilt inn at Manvik var sete for en stormannsslekt og at deres saker kan ha blitt prioritert.

22 Alexander Bugge har argumentert for at Brunlanes skulle ha hørt til det mytiske landskapet Vestmar, som også skal ha bestått av Bamle og Gjerpens skipreider (Bugge 1927–29, 19). Han mener Farriselven var et skarpt geografisk skille i Vestfold, og at skogsområder langs Farriselven gjorde at området ikke naturlig var knyttet sammen med resten av Vestfold. Dette er imidlertid usikkert.

Figur 5.7. Kartet angir alle steder der lagmennene har vært på stevne med bøndene i distriktene av Borgartingslagen. Nummereringen viser til nummeret i Tabell 5.2. Kart: Marie Ødegaard.

For Tønsberg og Oslo skal det ifølge Seip ikke være spor etter faste lagmannsstevner i bygdene (Seip 1934, 18). Ingen av de bevarte diplomene knyttet til lagmannen vitner heller om det. I Tønsberg lagsogn tyder likevel diplomene på at lagmannen har vært like aktiv på stevner som

lagmannen i Skien (Vågslid 1930, 65–75), og har holdt langt flere stevner enn de Seip nevner. Det er heller ikke stor forskjell i lagmannens aktivitet i Tønsberg- og Borgarsyssel. I Borgarsyssel har lagmannen vært i minst 5–6 tilfeller. Et brev fra Rakkestad i Skaun nevner en *herra Gudþormar logmadar* som skal ha vært med på en tidligere delegang/åstedssak på samme gård (DN II, 282/1347). Dette er trolig Gudtorm Kolbjørnsson som var lagmann i Tønsberg i første halvdel av 1300-tallet (Vågslid 1930, 65). Diplomet viser at saken har vært omtvistet. Jeg har kategorisert Rakkestad som *sikkert* tingsted (se kap. 7.1.2), men det er likevel usikkert om lagmannen har holdt fast stevne der. På gården Sogn i Råde var lagmannen part i saken, slik at Sogn heller ikke kan tas til inntekt for fast stevnevirksomhet. Diplomene fra Borgarsyssel kan indikere at lagmannen kan ha prioritert saker som gjaldt velstående menn, slik en kan se av diplomene fra gårdene Elin og Tom (DN I, 74; II, 561; tabell 5.2). Som nevnt, kan også det være tilfelle med Manvik. Kildematerialet er likevel for spinkelt til å trekke sikrere slutninger om dette. Det øvrige diplommaterialet fra Borgarsyssel belyser likevel hvordan saker ble stevnet til lagmannen, og det fremgår også av sakene at det refereres til tidligere behandling hvor lagmannens orskurd hadde blitt gitt (f.eks. DN XV, 65/1439).

I Oslo lagsogn (her ikke medregnet områdene tidligere under Eidsivatingslagen) har jeg registrert syv diplomer, mellom 1347 og 1501 (tabell 5.2). Diplomet fra Kirkeby på Nesodden er utstedt av Guttorm Thoresson, som det er knyttet en del falske diplom til (Vågslid 1930, 66). Vågslid, som har undersøkt falske diplomer, nevner imidlertid ikke dette diplom, og det er ikke oppført i DN som falskt. Det stemmer altså at lagmannen i Oslo mellom 1320–1350 ikke deltok på stevne med bøndene i bygdene, slik enkelte har hevdet (Dørum 2004, 383). I tillegg er det flere eksempler på at lagmannen i Oslo lagsogn, og også Hamar, holdt stevne på Eidsvoll (f.eks. DN II, 418/1371; V, 483/1412; VI, 586/1476; XXI, 935/1549), altså de delene som ble lagt til Oslo lagsogn på slutten av 1200-tallet (jf. kap. 5.3). I 1498 hadde bøndene fra Nes og Odal stevnet til lagting ved Akershus i Oslo (DN I, 993). Det viser at det ble holdt lagting i Oslo for hele Oslo lagsogn.

Etter 1501 er det ingen spor etter lagmannsbehandling av saker i bygdene i Tønsberg og Oslo lagsogn. Det kan være at bøndene oftere dro inn til byen, slik diplom,et fra Akershus kan tyde på. Når det gjelder

Tønsberg lagsogn, ble Borgarsyssel skilt ut som et eget lagsogn med lagmannssete i Sarpsborg en gang mellom 1502 og 1507 (Vågslid 1930, 74; Seip 1934, 9, 26). Det ble dermed kortere vei fra landdistriktene inn til lagmannen i Borg, noe som kan forklare at lagmannsstevner opphørte i bygdene rundt. Det kan imidlertid også skyldes sviktende representativitet i diplomaterialet.

Kildematerialet fra Borgartingslagen vitner dermed om at det ble holdt lagtingsstevner i alle lagsogn til langt opp på 1500-tallet. Det er muligens en forskjell mellom lagsognene mellom faste stevner og åstedsaker, noe som Seip også har pekt på. Faste stevner er bare sikkert belagt i Skien lagsogn, der flere av de faste stevnene Seip nevner faller sammen med tingsteder jeg har kategorisert som *sannsynlige* (jf. kap. 4.2.1). Om tingsteder i kategoriene *sikre* og *sannsynlige* kan indikere faste lagmannsstevnesteder også i de andre lagsognene, er imidlertid mer usikkert. Det har vært argumentert for at lagmannens stilling ble svekket i senmiddelalderen, og også at lagmannens gikk fra å være dommer til tillitsmann for lokalsamfunnet (Seip 1934, 118ff.; Sunde 2011, 68). I denne prosessen, og før midten av 1300-tallet, skal lagmannsstevnene ha mistet sin domsmyndighet (Seip 1934, 22). Dette stemmer imidlertid ikke med materialet i denne studien. Riktignok deltar ofte lagmannen som part i en dóm (Seip 1942, 21), men flere diplom belegger også at han fortsatt dømte og enkelte ganger også alene. Det gjelder blant annet to saker fra Tønsberg lagsogn der det refereres til dom og lagmannens orskurd (DN III, 421/1379; X, 185/1446), og på Grini i Bærum i 1348 og Kirkeby på Nesodden i 1405 nevnes lagmannsstevner der lagmannen dømmer (DN IV, 334, 747). Som tabell 5.2 viser, dro lagmannen rundt i distriktene til langt opp på 1500-tallet, og det langt hyppigere enn tidligere antatt. Lagmannen ser da ut til å ha hatt en sterk stilling i bygdene i hele senmiddelalderen. Årsaken til dette kan være at han sto i en mellomposisjon mellom øvrighet og lokalsamfunn med en lengre tradisjon i bygdene enn andre kongelige representanter (Imsen 1997, 20 n. 16).

Gjennomgangen av lagdømmets grenser, utvikling av lagsogn og lagsognting med lagmennenes stevnevirkosomhet viser dermed at det skjedde flere endringer i de administrative grensene på makronivået i tidlig- og høymiddelalder. Det er også klart at de fleste rettskretsene bygger på eldre

administrative inndelinger, og de endringene som skjedde, skjedde som følge av kongelige og kirkelige reguleringer, særlig på 1200-tallet. Hvordan endringene påvirket nivåene og tingkretsene på lokalt nivå er derfor noe som også vil bli undersøkt nærmere, og sett i lys av hvordan kongelig og kirkelig organisering ledet til nye rettsdistrikter som medførte endringer i grenser og strid om jurisdiksjon.

5.4 Kongelige og kirkelige inndelinger på mellomnivå

For å forstå utviklingen av ting i Viken er det også viktig å få en oversikt over utviklingen av ting på mellomnivåene – syssel, len, fogderi, fehirdsle og, i kirkelig sammenheng, prosti og prestegjeld. Det har vært argumentert for at verdslige og geistlige administrative områder i stor grad faller sammen på mellomnivå, slik som sysler og prostier. Dette blir derfor diskutert mot rettslige funksjoner og nivåer, samt alder og utvikling. Mellomnivåene fikk likevel trolig relativt lite å si for organiseringen av lokaltingene, ettersom de nok fortsatt var knyttet til de mindre skipreidene og fjerdingene. Det hadde likevel betydning for hvilken type ombudsmenn som var representert på tingene, deres funksjoner og jurisdiksjon.

De eldre fylkesområdene var, som nevnt, gjerne underinndelt i to, og disse områdene tilsvarte sysler med sysselting som trolig ble holdt ved fylkeskirkene. Det gammelnske begrepet *sýsla* dekker større administrative områder, som kongen gav sine håndgangne menn i forlening. Ordet *sýsla*, som kommer av «gjerning», «arbeid» eller «forretning» (Fritzner III, 634–635), har vært i bruk i denne betydningen av ordet på Østlandet alt på 900- og 1000-tallet, både som navn på de ombud og den virksomheten som kongen tildelte noen av sine menn (Sveaas Andersen, KLN M XVII, 646; Norseng 2005a, 61–62). Syssel som administrativt distrikt er nevnt i Olavsteksten i Gulatingsloven (G 3, 30), men det er usikkert om betydningsinnholdet på det tidspunktet var utvidet til også å gjelde som områdenavn eller om det var innebygd fra starten. Fra andre halvdel av 1200-tallet kommer sysselmannen (*sýslumaðr*) til syne gjennom lover og dokument som leder i et lokalstyre med faste ombudsdistrikter.

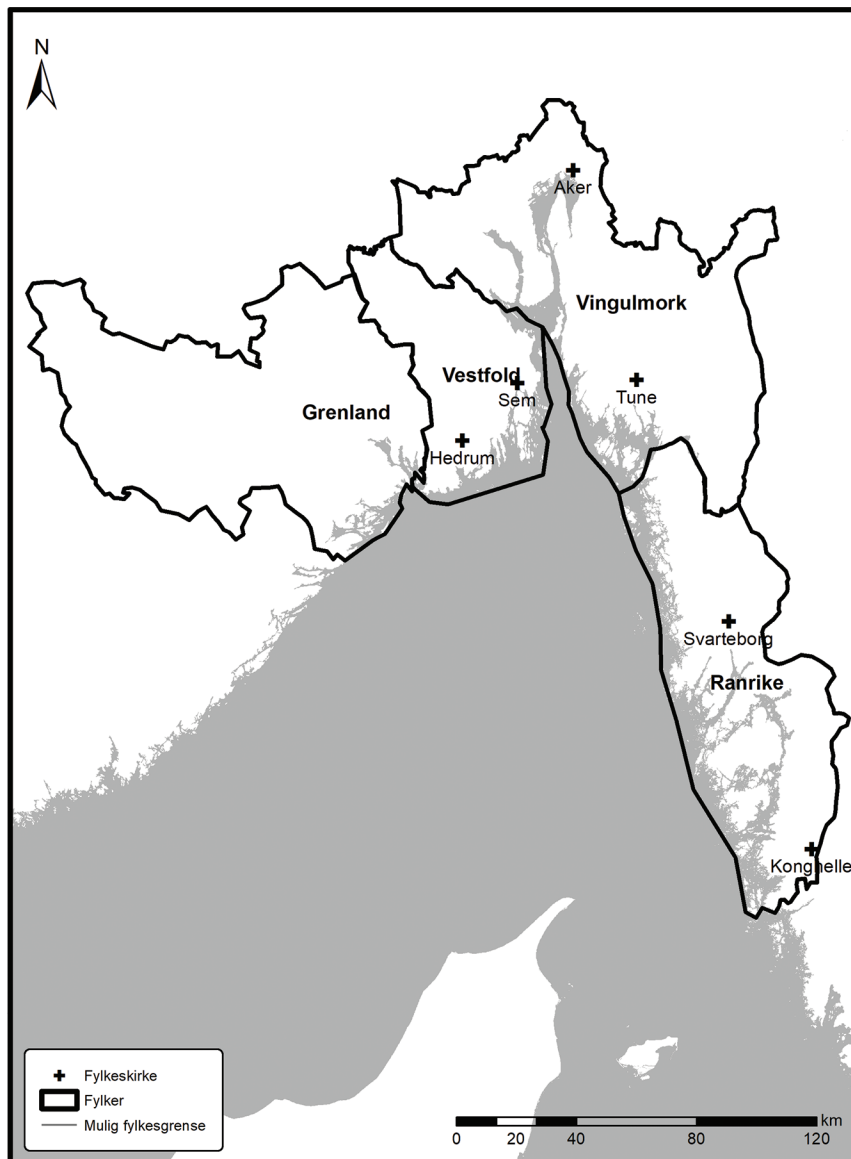
Sysselmannen skulle innkalle til årlig sysselmannsting (*sýsluman-
naþing*) etter tilbakekomst fra lagtinget og lyse vedtak og dommer derfra (L I, 7). I senmiddelalderen hadde de særlig tre oppgaver knyttet til retts-
håndheving, landevern og oppbørsel. Sysselmannen skulle organisere
den lokale rettspleien sammen med tinget, lagmann og lensmann, og han
hadde påtalemyndighet overfor kongen, ordens- og straffemyndighet. I
forbindelse med lagtinget hadde sysselmannen mange oppgaver, blant
annet å tillyse tinget, oppnevne menn til lagtinget og lede forhandlin-
ger (Helle 1974, 207–208; 2001, 152). Sysselmannen på 1300-tallet kunne
inngå forlik eller *sáttmál* med lovbrøtere uten ytterligere tingbehandling
(Sveaas Andersen, KLN VII, 651ff.; jf. Seip 1934, 68ff.). Sunde mener
imidtertid at sysselmannen aldri kunne opptre som dommer, men at han
kunne foreslå bøtesatser og gi råd i saker (Sunde 2014, 151f.).²³

Sysselmannen kunne, som nevnt, inngå forlik med lovbrøtere uten ytter-
ligere tingbehandling, noe som kunne være gunstig for bøndene (Sveaas
Andersen, KLN VII, 651ff.). Holmsen har pekt på at ved saker som var
botamål, dvs. rettslig avklarte, tilfalt en tredel av bøkene sysselmennene,
noe som stimulerte til å behandle flest mulig slike saker, herunder også
kristenrettssaker, noe som er dokumentert i hvert fall fram til begynnelsen
av 1400-tallet (Holmsen 1976, 173–174). Flere retterbøter og diplomer vit-
ner derfor om at sysselmenn kunne misbruke stillingen til egen vinning (se
kap. 8.2.3). De utførte også andre juridiske oppgaver, som å oppnevne vur-
deringsdómer på seks menn for å foreta straffeutmåling (Riisøy 2004, 68ff.).

På slutten av 1200-tallet var Borgartingslagen inndelt i seks sysler:
Elve-, Ranrike-, Borgar-, Oslo-, Tunsberg- og Skienssyssele (figur 5.8).
Navnene på syslene angir setet for sysselmannen²⁴ og dets administrative
sentrum (Sveaas Andersen, KLN VII, 646). Grensene for de før
nevnte halvfylkene faller stort sett sammen med sysselegrensene (figur 5.8).
Som følge av sysseleinndelingen gikk antakelig navnet Ranrike over til å

23 Det har vært diskutert hvilken ombudsmann det refereres til som «réttari» i manuskriptene
til Landsloven. Vanligvis oversettes det med sysselmann (NgL V, 516, jf. s. 375; Taranger 1915,
58; Seip 1934, 68). Sunde påpeker at dette er lite trolig, og at sysselmannen neppe var dommer,
men det er klart at han skulle hjelpe dómen og lese reglene for dem før saken kunne behandles
(L IV, 18; jf. L I, 11; Sunde 2014, 149ff.). Fra 1280 kunne imidlertid sysselmannen også oppnevne
dommere, om ikke lagmannen var i nærheten (NgL III, 8 art. 23; Sunde 2014, 150f. m/ref.).

24 For en oversikt over sysselemenn, se Sagosen 1973.

Figur 5.8. Kartet viser syslene i Borgarsyssel fram til ca. 1300-tallet. Her er fylkeskirkene markert, som viser at det er to i hvert av de eldre fylkene, med unntak av Skien som ikke har noen og Vestfold som har to. Kart: Marie Ødegaard.

betegne fylkets nordre del til Svinesund, Ranrikesyssel, mens den i sør ble kalt Elvesyssel (Storm 1877, 482). Vingulmark ble delt i to sysler, Oslo- og Borgarsyssel. Borgarsyssel tilsvarte omtrent dagens Østfold. Mossedal

(dagens Hobøl) og Marker hørte til Oslosyssel (se kap. 6.1.2). Til Oslosyssel lå dermed dagens Akershus, Eiker, Lier og Sande (Steinnes 1930–33a, 57, 73). Tønsbergssyssel omfattet Vestfold med Modum, Krødsherad og Sigdal. Skiensyssel inkluderte Grenland og også Vest-Telemark, som før nevnt. Det skjedde imidlertid endringer i sysselgrensene, antakelig som følge av endringer i lagsognrensene på 1300-tallet, slik at Eiker og Sande ble flyttet til Tønsbergssyssel (Seip 1934, 8–9). På 1300-tallet er det mulig at Tverrdalene og Modum utgjorde en egen syssel, og også Numedal og øvre Telemark kan ha vært en egen syssel. Ifølge sagaene hadde Oslo- og Borgarsyssel to eller flere sysselmenn fra 1200-tallet av, men om disse har hatt faste grenser og om det er basert på eldre forhold, er usikkert (Sverres saga, kap. 162; Ská 267; Sagosen 1973, 106ff.; Helle 2001, 152).

Fra midten av 1100-tallet skjerpet kirken kravene om uavhengighet fra den verdslige makten, både økonomisk og administrativt. Biskopens årmenn var ofte lekmenn, noe som var lite ønskelig sett fra kirkens side og ble forsøkt innskrenket ved å opprette erkediakoner og proster (Seip 1942, 80 n. 3). Erkediakonatet ble opprettet i 1152/53. Erkediakon var biskopens dommer (*official*) og nummer to i domkapitlet etter dekanen (Halvorsen, SNL 2009). Prosten var biskopens fremste tjenestemann i det kirkelige lokalstyret og skulle bl.a. oppebære inntekter og skatter av prostiet, inklusiv å drive inn bøter (NHL, 261). De eldste opplysningene om proster er fra tidlig 1200-tallet, der en prost (*sira profastr*) nevnes på en runeinnskrift funnet på Bryggen i Bergen i 1981 (RN I, 537; Iversen og Brendalsmo 2020). Det nevnes også en prost fra Tønsberg i 1218 (Ská 337, 377; Norseng 2005a, 65), og prost nevnes i en udatert skipan av Håkon Håkonsson (NgL I, 459; Riisøy 2004, 85).

Det har vært antatt at det bare var i Oslo bispedømme at prostiene fikk faste, regulerte grenser og med proster i ansvar for de fleste lokalkirkelige rettslige funksjoner (KLNМ XIII, 54of.). Hamar bispedømme fikk imidlertid, som vi skal se, også faste grenser med proster relativt tidlig (Iversen og Brendalsmo 2020). I Danmark er prostiene belagt i 1140 og alt fra slutten av 1100-tallet var hele kirkeprovinsen inndelt i prostier. I Jylland knyttes prostiene til sysselinndelingen (Dahlerup, KLNМ XIII, 537).

Også på Østlandet synes prostenes jurisdiksjonsområder å tilsvare eldre rettskretsinnndelinger. På riksmøtet i Bergen i 1223 møtte fra

Borgartingslagen proster fra Konghelle (Olav), Oslo (Ivar Gjæsing), Tønsberg (Jofrøy) og Grenland (Åmunde), som tilsvarer en i hvert fylke, og i tillegg møtte Torgeir erkeidegn. En erkediakon var, som nevnt, rangperson nummer to etter biskopen i et bispedømme. Han kunne også ha embete som prost om han kom fra en domkirke (Rasmussen, SNL 2009). Med tanke på at Romerike og Solør på dette tidspunktet hørte til Oslo bispedømme (jf. kap. 5.1.2.), er det trolig at Torgeir hadde Romerike, en av de rikeste og mest nærliggende prostiene (Iversen og Brendalsmo 2020). Fra Opplandene møtte to proster, Bård prost fra Hadeland, samt en mester Torleiv (Håkon Håkonssons saga, kap. 86, 137). Mester Torleiv kom sannsynligvis fra Hamar eller Ringsaker. Biskopen over Opplandene, Hallvar (1221–1231), møtte derimot ikke, og det er uklart hvorfor eventuelle andre proster fra Eidsivatingslagen heller ikke møtte (Iversen og Brendalsmo 2020).

Gunnes kobler prostiene til de eldre rettsområdene i *Historia Norwegie* fra midten av 1100-tallet (HN; Håkon Håkonssons saga kap. 86, 94–96). Opplandene er som nevnt delt i fire rettsområder (*patria*) og 12 provinser. Nylig er det argumentert for at det var tolv prostier på Opplandene eller Hamar bispedømme i høy- og senmiddelalderen,²⁵ noe som faller sammen med antallet provinser i *Historia Norwegie*. Det stemmer også med opplysninger fra skaldekvad fra rundt 1030 (Iversen og Brendalsmo 2020, 11; jf. Iversen 2017). Det indikerer at både Oslo og Hamar bispedømme hadde en fast prostiinnndeling. De relativt tidlige danske prostier kan ha vært forbilde for prostiene på Østlandet. Kan hende er de innført under Oslobiskopen Nikolas Arnesson en gang mellom 1190 og 1217 (Gunnes 1970, 132–133), eller kan hende noe før, i løpet av 1100-tallet og før delingen av Viken bispedømme (Iversen og Brendalsmo 2020). Prostiene på Opplandene faller også sammen med eldre verdslige tingkretser, med unntak av Telemark,²⁶ og var sannsynligvis tredeler av større rettskretser, trolig de såkalte tredingene (Iversen og Brendalsmo 2020).

25 Enkelte kilder refererer til Solør som et eget prosti på 1400- og 1500-tallet. Det ser likevel ut til at prosten satt på Romerike (Iversen og Brendalsmo 2020, 8 og der anf. litt.). Kviteseid i Telemark var prostikirke i Hamar bispedømme etter utvidelsen av bispedømmet på 1400-tallet.

26 Det er ikke sammenfall mellom eldre tingkretser og prostiene i Telemark og Numedal (Iversen og Brendalsmo 2020, 12). Det er derimot sannsynlig at tingsystemet her gjennomgikk store endringer da Skien lagsogn ble opprettet, trolig i 1260–70-årene.

Forholdene med tolv prostier stemmer imidlertid ikke med forholdene i Håkon Håkonssons saga, der det som nevnt bare omtales to proster fra Opplandene. Hvorfor øvrige proster ikke møtte, er usikkert. To av de tolv fylkeskirker på Opplandene, Gran i Hadeland og Ringsaker kirke, skiller seg ut bygningsmessig (Iversen og Brendalsmo 2020). Disse to kirkene kan ha blitt betjent av en årmannt med ansvar for både konge og biskop i den eldste tiden. Biskopsårmannt er nevnt flere steder i Eidsivatingsløven (E 12, 30, 32 m.fl.). I tidlig- og høymiddelalderen var det også kongen og hans biskoper som rådet bispeseter, fylkeskirker og hovedkirker, så en felles årmannt er ikke utenkelig. Et ombud med dobbel funksjon underbygges ytterligere av at det i 1310 kom et forbud mot at kongens sysselmann kunne være biskopsårmannt. Kan hende skal en se for seg at disse prostene kan ha hatt en overregional funksjon for disse områdene, slik det var i Uppsala bispedømme, men det er høyst usikkert (Iversen og Brendalsmo 2020).

I Borgartingslagen var det to lagmenn og to lagsogn i 1223, men altså fire prostier, basert på en eldre fylkesinndeling, nevnt i andre halvdel av 1100-tallet av Snorre (Magnus Erlingssons saga, kap. 24). En kan derfor tenke seg at prostene her hadde sete i de fire viktigste byene i lagsognene, slik lagmennene fikk senere i dette århundret, og hadde ansvar for to fylkeskirker hver, selv om disse kirkene ikke er sikkert belagt i Skien lagsogn. Det kan være grunnen til at det står Grenland i sagaen og ikke Skien.

Som før nevnt, har det vært en diskusjon omkring grensene mellom bispedømme og lagdømmene på Østlandet (jf. kap. 5.1.2). Det er generelt antatt at grensen mellom Hamar og Oslo bispedømme i sørøst var stabil og at Oslo inkluderte Romerike og Solør, siden jordegodset fra sognene der som nevnt er oppført i Rødeboken. Som diskutert tidligere i kapitlet, var det et skille mellom de verdslige og geistlige grensene, slik at Romerike med Solør lå verdslig til Eidsivatingslagen og kirkelig til Oslo bispedømme. Solør hørte altså til Hamar lagmannen opprinnelig, men ble lagt under Oslo lagmannen senere, mellom 1312 og før 1474. Grensene for lagdømmet og bispedømmet falt altså ikke helt sammen i øst.

Solør lå verdslig til Hamar lagsogn i 1312 (RN III, 786; jf. kap. 5.3), men nevnes altså under Oslo på 1400-tallet. Det er nærliggende å se endringene

i lagsogn og bispedømme i lys av Håkon Vs (1299–1319) endringer av rettskretser og administrasjon på slutten av 1200- og begynnelsen av 1300-tallet, som diskutert over. Jeg regner det derfor som sannsynlig at Romerike verdslig ble lagt til på slutten av 1200-tallet, mens Solør muligens først ble lagt til Oslo lagsogn noe ut på 1300-tallet, samtidig som bispedømmegrensene ble endret slik at Romerike og Solør ble lagt til Oslo.

I senmiddelalderen faller prostiene mer sammen med systemene (KLNM XIII, 540; Emanuelsson 2005, 15). Ifølge Gunnes trengte kirken nå en lokal ombudsmann med autoritet for å veie opp mot lagmannens økende myndighet (Gunnes 1970, 134). Som følge av økte kirkelige funksjoner kan det videre ha vært behov for mindre prostier. Norseng har derfor argumentert for at sysselorganisasjonen bør tolkes på bakgrunn av prostieordningen, hvor systemene skal ha blitt gjennomført etter mønster av prostiene (Norseng 2005a, 65; jf. også Bagge 2010, 198). Dette anser jeg likevel som lite trolig, ettersom jeg tidligere har sannsynliggjort at systemene er eldre. Som nevnt, omtaler allerede Olavsteksten i Gulatingsloven sysler som administrative områder. Jeg vil derfor se nærmere på grensene for prostiene, for om mulig belyse dette spørsmålet klarere.

Prostiene i Oslo bispedømme som er belagt i Rødeboken, er Elvesyssel, Ranrike, Sarpsborg, Eidsberg, Oslo, Solør, Romerike, Vestfold, og Gjerpen. Dermed var Ranrike fylke rundt år 1400 delt i to prostier og sysler, hvor to sysselmenn ifølge sagaene fungerte alt på 1000-tallet (Olav den helliges saga, kap. 61 og 65; Sagosen 1973, 105). En kan likevel ikke utelukke at dette kan være en projeksjon av forhold under nedskrivningen. Borgarsyssel var da også delt i to prostier. Her kjennes imidlertid to sysselmenn først fra begynnelsen av 1200-tallet, og periodevis kan det bare ha vært én sysselmann her (Sverres saga, kap. 162; Ská 267; Sagosen 1973, 106). Oslo var også et eget prosti, med to eller flere sysselmenn ifølge sagaene og som er tilskrevet 1200-tallet (Ská 267; Sagosen 1973, 108). Her kjenner en ikke grensene for systemene, men på slutten av 1200-tallet var det bare én sysselmann. Det samme gjelder i Tønsberg (Sverres saga, kap. 101; Sagosen 1973, 107–108). Det er likevel to fylkeskirker i Vestfold, noe som indikerer to sysler (jf. kap. 5.1). Romerike hørte som nevnt ikke til Oslo lagsogn før mot slutten av 1200-tallet og Solør, som nevnt, sannsynligvis noe senere. Telemark var delt i to prostier, der søndre del, Gjerpen prosti,

lå under Borgartingslagen. Områdets utstrekning er noe uklar, men øvre del av Telemark hørte først verdslig til etter at Skien lagsogn ble opprettet. Det tilsvarte igjen samme areal som Skiensyssel. Før Skien lagsogn ble skilt ut og utvidet, utgjorde dette altså et mindre område. I Skien er det derfor ikke sammenfall verken mellom lagsogn-, sysselgrenser eller prostier.

Dette viser at det ved slutten av 1300-tallet var sammenfall mellom områdene for prosti og sysler. Også på andre områder faller grensene for verdslige og kirkelige ombud og administrative områder sammen. Kirken ser også i liten grad ut til å ha lyktes i forbudet mot lekmenn i prostiembetet, selv om det ble forbudt av erkebispene i 1334 (NgL III, 279; KLN III, 540–541; Riisøy 2004, 85, 88). Det gjelder også den verdslige inndelingen av landet i fehirder fra slutten av 1200-tallet av, der fehirdene ofte var geistlige, selv om ansvarsområdene var av økonomisk karakter og knyttet til oppbørsel (Helle 1974, 210; Authén Blom, KLN IV, 210–212). Landet ble delt i fire slike, med seter i Oslo, Tønsberg, Bergen og Trondheim. Borgarsyssel lå under Tønsberg fehirde (Norseng 2005a, 74). Det har trolig sammenheng med at Borgarsyssel lå under Tønsberg lagsogn fram til rundt 1300. Mossedal lå til Oslo fehirde, mens inntektene fra Marker er usikre. Dersom de følger lagsogninndelingen, lå de imidlertid trolig også til Oslo.

Det skjedde videre en oppdeling av de verdslige inndelinger fra Håkon Vs styringstid. Da ble flere sysler eller deler av dem gitt til private personer eller offentlige institusjoner som vederlag for tjenester til kongen. I Landsloven kommer dette til uttrykk der *lén*²⁷ (len) benyttes synonymt med syssel i lovgivningen (Sveaas Andersen, KLN VII, 645–648). Den politiske utviklingen førte til at syslen som administrativt område mistet betydning og gikk i oppløsning i løpet av 1400-tallet (Sveaas Andersen, KLN VII, 648), selv om grensene da gjenfinnes som prostier. Lenet fikk imidlertid betydning for den lokale rettshåndhevingen og forvaltningen (Norseng 2005b, 86ff.) og gitt til nye ombudsmenn, fogder, fra 1300-tallet av. De hadde ansvar for skatteinnkreving og hadde viktige

27 Hertzberg (1893, 329) har sannsynliggjort en viss forskjell mellom bruken av ordene, der syssel særlig betegnet funksjonen og embete, mens len i større grad ble brukt som betegnelse for de personlige og finansielle avkastningene.

oppgaver i rettspleien, som innkalling av rettsmøter, oppnevning av dommere og når det gjaldt forhør ved forbrytelser (Fladby, KLNIV IV, 466f.). De opptrer derfor ofte på lokaltingene. Fogderiene varierte i størrelse, og i mange tilfeller erstattet de de eldre systemene. Mange skipreider ble også forvaltet sammen som fogderier. I Borgarsyssel kan det imidlertid se ut som om det var én fogd i hver skipreide (Fladby, KLNIV IV, 466). Oppløsningen av et eldre administrativt system fra sysler til en ny lens-administrasjon og med fogderier representerte antakelig likevel ikke noen vesentlig endring av lokalforvaltningen (Benedictow 1987, 100–105; Riisøy 2004, 71f.). I hvilken grad kommer disse endringene fram i kildene når det gjelder sysseltingene?

5.4.1 Syssetling

Syssetlingene skal angivelig ha vært knyttet til fylkeskirkene i Borgartingslagen. Fylkeskirkene er som nevnt identifisert til Hedrum og Sem i Vestfold, Aker og Tune i Vingulmark, samt Konghelle og Svarteborg i Ranrike²⁸ (jf. figur 5.1). Få diplomer er utstedt på disse kirkestedene og ingen diplomer nevner heller spesifikt at det er et syssetling. Det har tidligere vært påpekt at tingsteder på slike mellomnivå vanskelig lar seg identifisere i skriftlig kilder, i hvert fall i Gulatingslagen (Helle 2001, 76ff.). Imsen hevder til og med at det ikke fantes lokale og regionale ting i Borgarsyssel ved utgangen av høymiddelalderen, slik som det er kjent fra Vestlandet (Imsen 1994, 62 n. 6). Jeg vil derfor se nærmere på dette spørsmålet. Om tingene på mellomnivå er mye uklart. Det har vært antatt at de var allting (G 131; Hertzberg 1874, 116), men størrelsen på områdene gjør dette lite trolig, og senere er de dessuten representasjonsting (Helle 2001, 78). Tingets funksjoner kan knyttes til saksanlegg, stevning, kunngjøringer og varselfrister o.l. (Bull 1930, 94). Det sannsynliggjør at de, i likhet med de danske syssetlingene, ikke hadde domsmyndighet (Jørgensen 1927, 930; Lerdam 2001, 203) – noe som er vesentlig ved vurdering av deres funksjoner i denne sammenheng.

28 Syssetlingene i Ranrike vil ikke bli diskutert videre her, se bokens avgrensning i kapittel 1.1.

Det er antatt at sysseltinget for Borgarsyssel ble holdt nær fylkeskirken på gården Tune, gnr. 63–65. På Tune er det bevart fem diplomer mellom 1385 og 1600, hvorav to omhandler salg av jordeiendom og hvor møtestedet har vært i kirken. I tillegg ble herredagen avholdt her i år 1600 (Indrebø 1935, 175; tabell 5.3), dvs. et møte av rikets herrer, og en form for riksrådsmøte, som også kunne innebære kongelig retterting (KLNVI VI, 495). Indrebø refererer videre til to diplomer fra rundt 1600, hvor tingsamlingen blir omtalt som stevnestove. Det dreier seg trolig om bygdestevner eller offentlige tinglysinger. Det stemmer med at sysseltinget sannsynligvis ikke hadde domsmyndighet, men omhandlet lysninger og forkynnelser (Jørgensen 1927, 930; Bull 1930, 94).

I de to mest interessante av diplomene herfra, fra henholdsvis 1536 og 1543 (tabell 5.3), angir det eldste at allmuen fra Borgarsyssels tolv skipreider (*Wij menighe almoghe wdy desse xij Skypredhe wdy Borghesyssell*) møttes på Tune (DN XVI, 588). Det inneholder ingen opplysninger om at sysselmann eller andre representanter for øvrigheten hadde møtt, med unntak av biskopen i Oslo og riksrådsmedlem herr Gaute (Gude) Galde, som var part i saken (DN XVI, 587; X, 687). Ved kyndelsmesse i 1543 møtte derimot mange øvrighetspersoner, herunder lagmennene fra Borgartinget og Oslo, samt høvedsmannen i Oslo, på et tolv-skipreideting i Tune i en sak som gjaldt innkreving av større skatter. Siden Borgarsyssel besto av 12 skipreider, må det være sysseltinget det er snakk om. Diplomene viser at Tune var et regionalt tingsted, hvor representanter for de 12 skipreidene i Borgarsyssel fortsatt kom sammen. Det dreier seg altså ikke om Borgartinget, selv om lagmannen i Oslo også var der (Imsen 1994, 39, 62). Et tolv-skipreideting nevnes også i et diplom av 1525, der bøndene skal ha protestert mot en skatt (DN VII, 612; Agerholt 1950–53, 157 n. 1), samt i 1532 (DN XII, 500). På begynnelsen av 1500-tallet heter det at det stevnes til tolv-skipreiders landsting (*landztynghe*) i Borgarsyssel ved Sarpsborg. Det gjelder trolig også sysseltinget (DN XXII, 69).

I 1456 ble det utstedt et diplom på Sandesund, *vppa xii skipredhe tinghe*, som er et overfartssted over Glomma, like sør for Borg (DN XII, 224). Det omfatter salg av gods på Hvaler og er utstedt av to lagrettemenn. Det er godt mulig det også her er tale om et ting med representanter fra alle skipreider i Borgarsyssel, siden avstanden til Tune ikke er mer enn

Tabell 5.3. Oversikt over diplomer som kan gi indikasjoner om sysselting i undersøkelsesområdet

Gård	Sted	År	Bevegelig helligdag	Dato	Rettskavne	Omhandler	Lagrette-Øvrighetspersoner menn.	Referanse
Tune	K	1385	Hellig torsdag?	11. mai	Nei	salg	2	DN X, 82
Tune	K	1475	St. Johannesdag	24. jun.	Nei	Salg	2	DN II, 894
Mora (Tune Aker)		[1508]		29. feb.	Tolv skipreiders landsting til tings/vil tinge	Brev, stevning	Ukj.	Kong Christian II (?), biskop Karl DN XXII, 69
Tune?		1532		18. sept.	Tolv skipreiders ting	Pålegg til innbyggerne i Borgarsyssel		Biskop Hans Rev av Oslo, DN XII, 500, jf. nr. Høvedsmenn på Varberg og Båhus, 499 (riddere, lagmenn, borgermester, råd og allmue)
Rogøen?								
Tune	P	1536	M jomfrudag	21. okt.	Nei	Vitnesbyrd	12	Biskop Hans av Oslo, Hr. Gude Galde DN XVI, 588
Tune		1543	Kyndels-messe	1. feb.	12. skipreiders ting	Les kongens brev, allmuens svarer		2 væpnere, Borgartingets lagmann, DN XXII, 442 lagmann i Oslo, to borgermestre, skriver og rådmann i Sarpsborg, og høvedsmann på Akershus
Tune	Ukj.	1600	Ukj.	31. jul.	Nei			NHD 2. r. III (1) s. 94, 31. juli 1600; Indrebø 1935a, 175 n. 29 DN XII, 224
Sande-sund		1456	St. Birgittadag	8. okt.	xii skipredhe tinghe	Salg og betaling	2	
Aker-(shus)		1498	Kyndels-messe	6. feb.	Nei	Ulovlig budgavle	Ukj.	Biskop, erkeprest, lagmann, borgmester, rådmenn DN I, 993
Oslo		1525		20. okt.	12. skipreiding	Protest på skatt		Diplom fra biskop Hans Rev av Oslo DN VII, 612
Sem	Ukj.	1533	St. Maria Magdalena dag	22. jul.	Nei	fullmakt	6	DN X, 654
Sem	Ukj.	1533	St. Jakob apostelens aften	24. jul.	Nei	Fullmakt	12	DN X, 656
Sem	Ukj.	1533	St. Jakob apostelens dag	25. jul.	Nei	Fullmakt	6	DN X, 657
Sem	Ukj.	1533	Jakob apostelen	25. jul.	Nei	Fullmakt	5	DN X, 658
Sem	Ukj.	1533	Søndag etter Jakob apostelen dag	27. jul.	Nei	Fullmakt	6	DN X, 660
Hedrum	KG	1435	Mikkelmessedag	29. sept.	Nei	Jordskifte	3	DN III, 731
Tjølling	KG	1577	Fastelavnssøndag	6. mar.	Nei	Opplesen kongens brev, dorn	4	2 lensmenn. Kansler og høvedsmann DN I, 1118 på Flekkershus

anslagsvis 2,3 km og til Borg 1,8 km. Siden det gjelder salg av en eiendoms-part, og diplom et bare er utstedt av to lagrettemenn, er det imidlertid nærliggende å tenke seg at det er en skrivefeil for et to-skipreiding, et «mellomnivå» som det finnes et par andre eksempler på (se kap. 10.1.2). I så fall vil det stemme godt med at Åbyggje skipreide, hvor Tune lå, og Hvaler kan ha vært regnet sammen som én skipreide i senmiddelalderen (se kap. 6.2 og appendiks 2 og 3). Et skipreiding ble også holdt her i 1639. Det viser at på det tidspunktet var Sandesund et fellesting for to skipreider, Tune og Åbyggje fogderi (se kap. 7.1.8 og 7.1.9). Det dreier seg derfor neppe et sysseltingsted. At det kan ha vært regnet som en formular eller som en slags enhetsbetegnelse tyder et diplom utstedt i København i 1559 på, der det gis skattelettelse til de 12 *Skibreder i Agershuus Len* (NRR 1, 271; Agerholt 1950–53, 157).

I 1498 ble det holdt Akersting på Akershus (tabell 5.3). Til stede var mange øvrighetspersoner, men sysselmannen er ikke nevnt. Her kom også representanter fra allmuen i Nes og Odal, områder som lå til Oslo-syssel fra omkring 1300. Det finnes også flere referanser til Akersting fra 1500-tallet, men det er uklart hvorvidt det her sikter til Akershus festning (DN XXII 23, [1502?], XXII 69/1508).

Mellom 22. og 27. juli i 1533 møtte representanter fra fem skipreider, Arendal, Slagen, Råbygge, Sande og Våle, i Vestfold ved fylkeskirken på Sem, hvor representantene fra hver av dem utstedte et diplom (tabell 5.3). På det tidspunktet var det sannsynligvis len og fogderier som var forvaltningsdistrikter og ikke sysler, men de utgjorde likevel omtrent det samme området. Tønsberg fogderi besto da av de fem nevnte skipreidene, samt Sandsvær og Lardal (Rynning 1914, 23ff.). Noe diplom om representanter fra Sandsvær og Lardal er ikke kjent. Uansett vitner diplomene at det eldre sysseltingstedet ble opprettholdt som møtested godt inn på 1500-tallet. I søndre Vestfold utgjorde det tidligere Numedal skipreide nå et len med sete på gården Brunla. Fra fylkeskirken på Hedrum er det kjent et diplom som omhandler jordskifte, men her er ingen øvrighetsrepresentanter annet enn tre lagrettemenn nevnt (tabell 5.3). I 1577 ble det holdt et alminnelig ting for Brunla len ved Tjølling kirke, med mange øvrighetspersoner til stede (tabell 5.3). Tjølling-området var trolig et sentralområde med stor betydning i jernalderen og tidlig middelalder

(Skre 2007, 385–406; Ødegaard 2019a). En stor samlingsplass er indirekte belagt gjennom et stort kokegropfelt på Lunde og et senere tingsted ved Tjølling kirke, som kan indikere tradisjoner lenger tilbake. Dette kommer jeg nærmere inn på i kapittel 9.1.2.

Gjennomgangen av kildene viser at det var møteaktivitet på flere av de eldre sysseltingstedene i Borgartingslagen, som fungerte som regionale ting i senmiddelalderen og tidlig nytid. Alle sysseltingstedene lå forholdsvis nær kysten, de fleste ved sjø/vann/elv, og i kommunikasjonsmessige knutepunkt til lands, som Sem, Hedrum og Tune på Raet. De er også plassert i gode jordbruksområder. Navneklassene angir høy alder og status. Både Sem og Hedrum er sammensatt med etterleddet *-heimr*, som tyder på at de kan være fra eldre jernalder (Sandnes 1976, 30). Det usammensatte navnet Tune kan komme av *tún*, men det har også vært pekt på at navnet kan vise til stormenn med hallbygninger (Stylegar og Norseng 2003, 372), og en har ment at navnet trolig går tilbake til folkevandringstiden eller før (Sandnes 1976, 29ff). Fra Tune kommer også den såkalte Tunesteinen, en runestein datert til slutten av 300-tallet e.Kr. Inskripsjonen beskriver et arveoppgjør og regnes som en unik rettsinnskrift – den eldste av sitt slag i Europa (Spurkland 2005, 41; Riisøy 2013, 29). Aker, som også er et usammensatt naturnavn, kan gå tilbake til eldre jernalder (Sandnes 1976, 29).

Et fellestrekk ved alle fylkeskirkene og sysseltingstedene er at de lå på kongsgårder (Sandnes 1969, 118; Brendalsmo og Molaug 2014, 172; Brendalsmo 2016; men se Iversen og Brendalsmo 2020). Kirkene her er også monumentale, oppført som romanske steinkirker i tidlig middelalder, der Tune kirke er en av de største i Borgarsyssel (se kap. 7.1.8). Aker, og også Tjølling kirke, er basilikaer, en kirketype som er relativt sjelden i Norge, særlig utenfor byer, og er ofte knyttet til viktige steder i Skandinavia (Wienberg 2001, 279). De er likevel forskjellige i størrelse, der Aker er den største (434 m²), etterfulgt av Tjølling (394 m²). Kirkene i Sem og Hedrum er langt mindre enn Tjølling, men likevel gjennomgående større enn øvrige kirker i Vestfold og vanlige sognekirker, og det er også antatt at de hadde inntekt fra et større omland (Skre 2007, 389–395; se kap. 9.1.2). Både Sem og Hedrum har dessuten rikt ornamenterte portaler (Lidén 1981, 67).

Det tidlige kongedømmet hadde en svakt utbygd administrasjon. Etableringen av fylkeskirker kan trolig tolkes som et forsøk på å få økt oppsyn over både religion og rettsutøvelse over større områder (Sveaas Andersen 1977, 306–344; Brendalsmo 2010, 31; Iversen og Brendalsmo 2020). Ombudsmenn i form av sysselmenn fikk viktige tilsynsroller over befolkningen i distriktene. Prestene, som antakelig ble innsatt av kongen, sikret at den kristne praksisen ble opprettholdt i distriktene. Når kirke- og tingsteder ble koblet sammen på denne måten, kan det ha styrket dem som samlingssteder og representere en form for institusjonalisering (jf. Iversen og Brendalsmo 2020). Som både Giddens og Paasi har påpekt, blir gjerne regional bevissthet og sosiale strukturer styrket når det kobles til en institusjon. Dette lar seg også lettere opprettholde når det knyttes sammen over tid og i rom (Giddens 1984, 181; Paasi 1986, 104ff.). Når både kirke og tingsteder ble koblet til samme lokalitet, og der stedene inngikk i samme struktur, må de ha blitt styrket som møtestedet.

Ut fra det samlede kildetilfanget ser det da ut til at systemene oppsto som en underinndeling av områdene Vestfold, Vingulmark og Ranrike omtrent samtidig med at fylkeskirkene ble etablert. Grenland har derimot ingen kjente fylkeskirker. Grensene for systemene trenger imidlertid ikke ha vært fastlagte fra starten. En kan ikke se bort fra at det fantes eldre tingsteder som gikk ut av bruk ved opprettelsen av sysseltingene. Som påpekt av Indrebø, kan selve betegnelsen fylke være innført sent på de eldre landskaper i Viken, ettersom termen ikke ser ut til å ha festet seg der. Derimot fikk systemene og sysselmanen vesentlig betydning som område- og ombudsmann, selv etter at systemene som administrativ benevnelse gikk ut av bruk. Det kommer tydelig fram med opprettholdelsen av sysseltingene i senmiddelalderen og tidlig nytid. At sysseltingene ikke hadde domsmyndighet, har antakelig ført til at de i så liten grad fremtrer i materialet og dermed ført til antakelsen om at mellomnivåtingene forsvinner eller ikke har fungert etter lovens hensikt. Materialet fra Borgartingslagen vitner derimot om at stedene ble opprettholdt som viktige møtestedet for tinglysninger og kunngjøringer. Dette antyder en kontinuitet knyttet til slike i utgangspunktet betydningsfulle steder.

Det var tolv prostier på Opplandene og fire i Borgartingslagen, og med faste og regulerte grenser trolig alt på 1100–1200-tallet. Prostiene kan ha

blitt innført av kongen som del av rikssamlingsprosessen og for å øke egen legitimitet. Her ser det ut til at de fire eldre fylkene kan ha vært mal i Borgartingslagen. I Eidsivatingslagen faller prostiene sammen med eldre regionale tingkretser eller landskap, *Historia Norwegies* provinser (Iversen og Brendalsmo 2020). I høymiddelalderen faller prostiene i Borgartingslagen i større grad sammen med syslene.

5.4.2 Hyllingsting

En annen form for tingsted på høyere nivå var hyllingsting, der særlig sagaene beskriver hvordan kongsemner lot seg hylle på ulike ting. Konge (*konungr*, *konongr*) er et patronymikon av *kongr*, fornem mann, slektning, og skal ha grunnbetydningen «sønn til fornem mann» eller «mann som ætter fra gudene» (Bøe, KLN M IX, 1). Kongens rett til tronen var basert på en blanding av arv og valg. Alle kongssønner, både ekte og uekte, kunne velges til konge, men valgretten lå hos bøndene (Taranger 1934–36, 112, 291). Det er derimot ikke mulig å identifisere spesielle hyllingsting i det yngre diplomaterialet, men da var også den politiske situasjonen en annen. Kongehylling eller *konungstekja* betegner den formelle hyllingen av kongsemnet som var nødvendig for å bli regnet som lovlig konge (Taranger 1934–36, 112). Kongehyllinger fremstår som en gammel rett og som allting (G 131; F I 4; Helle 1972, 123). Det fungerte slik at kongen måtte bli hyllet på minst ett ting i alle eller de viktigste «landskap» i landet. Om det skjedde etter en fast rute, slik det var med Eriksgatan i Sverige, er ukjent (Hasselberg, KLN M IV, 22–27; se kap. 9.1.5). Den første kjente kongehyllingen er av Håkon den gode i 934 (Håkon den godes saga, kap. 1; Taranger 1934–36, 111, 141). Fra 1163 kom tronfølgeoven til Magnus Erlingsson som innførte enekongedømme, og fra 1260 av var det slutt på den eldre typen kongehyllinger. Etter tronfølgeoven til Håkon Håkonsson skulle dette fra da av bare foregå på Øyrating i Trøndelag (NgL I, 263; II, 309), selv om dette ikke alltid ble fulgt i praksis.

Hyllingene foregikk trolig slik i tidlig middelalder at en tingrepresentant gav kongsemnet kongsnavn på vegne av tingfolket (Bøe, KLN M IX, 3), og deretter løftet biskoper, lagmenn og andre stormenn kongen opp i høysetet, etterfulgt av en edsverging. I 1163 ble Magnus Erlingsson den første norske

kongen som ble kronet, og som senere ble vanlig praksis (Bøe, KLN IX, 3f.). Det er uklart hvor langt tilbake i tid kongehyllingstingene går, og om de har hatt andre funksjoner ut over å være hyllingsting.

Tinget ble sett som et ledd i en kongelig strategi for å sikre autoritet og makt over omkringliggende områder, og et sted hvor kongen kunne møte befolkningen og pleie forholdet til bøndene. I forhold til andre tronpretendenter og lokal elite var tinget trolig også viktig. Om en ble hyllet her, ble en ansett som rettmessig arving til området – selv om dette kunne motstrides av andre. Støtte for å bli rettmessig valgt var derfor avgjørende (jf. Barnwell 2003; Sanmark 2009). På kongeting forhandlet trolig også kongen med lokal og regional elite og hirden, gjerne i forkant av selve tinget. På selve hyllingen og tinget var det forhandlinger, der kongenes forslag og hyllinger ble støttet med (våpen)larm av de oppmøtte tilhørerne (Taranger 1934–36, 292; Barnwell 2003, 27–28). Dette er trekk som gjenfinnes over større områder og fra ulik tid, fra frankernes hyllinger på 500–800-tallet på kontinentet til tidlig middelalderske hyllinger i Norge, der kongen holdt ting med hirden før og etter selve tingmøtet (Helle 1974, 268; jf. Sundqvist 2001, 628). Av betydning er også at kongen, og særlig om det var flere pretendenter, kunne overgå hverandre ved å tilby bøndene «retterbøter», altså forbedre landsdelens eller en særlig samfunnsklassers rett (NgL V, 516; Taranger 1934–36, 112f.).

Her ser jeg derfor nærmere på hyllingstingene i Viken, med fokus på Borgar- og Haugating. Flere kongehyllinger er også kjent fra Båhuslen; Håkon Håkonsson fikk kongsnavn på stevne i Vette herred, Hornboruting ved Hamburgsund i Kville herred og på Älvebakke ved Kongälv/Konghelle i 1217 (Håkon Håkonssons saga, kap. 45, 49). Det har derfor vært argumentert for at Ranrike i eldre tid skal ha bestått av tre landskap, Vetteherred, Ranrike og Älvsyssel, som ennå i 1352 nevnes som egne enheter i et kongebrev (Lönnroth 1963, 102). Vetteherred er imidlertid ikke kjent som noe eget administrativt landskap senere i middelalderen. Av betydning er det også at lokaliseringen av tinget ved Konghelle lå knyttet til byen, mens de to andre kan ha mer rural plassering.

På Borgartinget er det nevnt flere kongehyllinger (jf. tabell 5.1). Den første en kjenner som ble hyllet på Borg var danskekongen Knut den mektige i 1028 (Olav den helliges saga, kap. 174) og Fagrskinna (kap. 180–181)

nevner at Harald Hårdråde ble hyllet der i 1047 (Seip, KLNII, 149). Etter dette nevnes hyllinger flere ganger i sagaene, henholdsvis i 1196, 1204, 1205, 1207 og 1217. En enkeltstående hylling er nevnt i Oslo i 1226 (Helle 1972, 185 m/ref.). Det mest kjente hyllingstinget for Borgartingslagen er Haugatinget i Tønsberg, der mange kongehyllinger er belagt i sagaene. Den første var Harald Gille i 1130 (Magnus Blindes og Harald Gilles saga, kap. 1). Det nevnes dessuten mange hyllinger i Viken forut for dette som kan ha vært holdt på Haugatinget, men uten at stedet spesifiseres (f.eks. Harald Hårfagres saga, kap. 29; Olav den helliges saga, kap. 53; Johnsen 1929, 68, 80, 87f., 92). I hundreårsperioden 1150–1250 kjennes fem hyllinger, 1185, 1193, 1196, 1204, 1205 og 1217 (Helle 1972, 185 m/ref.). Valdemar den store stevnet videre til ting på Haugar i 1165, men ingen bønder dukket opp (Magnus Erlingssons saga, kap. 27). Den siste som ble hyllet der var Magnus 7 Eriksson i august 1319 (Opsahl, NBL 2009). En vet derimot ikke om tinget har hatt andre tingfunksjoner. Haugar har dessuten tidligere vært ansett for å være fylkestingsted, som etterfølger av tinget ved Tjølling (Johnsen 1929, 32; se kap. 9.1.2 og 9.1.5). Sveaas Andersen mener derimot at stedet har hatt en ubetydelig rolle eller ikke var et hyllingsting i sen vikingtid, siden stedet nevnes så få steder i eldre skriftlige kilder (Sveaas Andersen 1977, 256).

Haugatinget har to store gravhauger, og ifølge Harald Hårfagres saga skal hans to sønner ha blitt drept i 934 og begravet i haugene. «*Da han [Kong Eirik] kom til Tønsberg, gikk Olav og Sigrød med sin hær ut øst for byen og fylkte der på bakken. Eirik hadde mye større hær, og han seiret. Olav og Sigrød falt begge to. Det er én haug over hver av dem der på bakken hvor de lå, da de var falt*» (Harald Hårfagres saga, kap. 44). Sagaen ble trolig skrevet i 1218 da Snorre skal ha besøkt Tønsberg (Gansum 2013), slik at han kan ha sett haugene selv. Bakken er blitt tolket som Møllebakken eller Haugar. Om haugene var anlagt slik at de ble begravd i eldre hauger eller om haugene var nye anlegg på det tidspunktet, er ukjent.

Haugatinget er et av de få hyllingstingene en kjenner den eksakte lokaliseringen til. Haugar ligger dominerende i landskapet på en fjellkulle, like innen²⁹ eller i grensen til takmarken til middelalderbyen Tønsberg

29 Grensene for takmarken til Tønsberg i middelalderen er omdiskutert. Beskrivelsen fra Harald Hårfagres saga nevnt over kan kanskje tas til inntekt for at Haugar lå utenfor byen på det tidspunktet, selv om en ikke bør legge for mye i en enkelt sagabeskrivelse. Tolkninger av byloven av

(Ulriksen 2005, 14–16). Begge haugene er 35–40 m i diameter (figur 5.9), og må i eldre tid ha vært godt synlige fra Byfjorden og den indre skipsleden, og også fra landskapet øst for Haugar med søndre del av Slagendalen. De ligger dermed på et sentralt kommunikasjonsmessig knutepunkt, i et åpent landskap som strekker seg mot nord-nordvest og kongsgården Sem med fylkeskirken (Gansum og Østigård 1999, 76).

Figur 5.9. Den sørøstre gravhaugen på Haugar mot vest. Utgravningssjakten ble åpnet på motsatt side, i øst. Foto: Marie Ødegaard 2012.

Tønsberg har vært tolket som en form for emporium eller tidlig bydannelse fra slutten av 800-tallet, slik som Kaupang i Tjølling eller helst som Gokstad i Sandar, som har spor etter bylignende strukturer fra slutten av 900- eller begynnelsen av 1000-tallet (Brendalsmo og Molaug 2014, 187). Sikrere arkeologiske spor av bybebyggelse i form av klarere kulturlag, håndverksaktiviteter og bygårder er derimot først arkeologisk påvist fra 1100-tallet (Ulriksen 2008, 108). Haugar har en strategisk beliggenhet

1276 kan derimot tas til inntekt for at grensen strakk seg opp til eller over Haugar (f.eks. Wienberg 1992; Brendalsmo 1994, 68; Ulriksen 2005, 14–16; Brendalsmo og Molaug 2014, 163).

med to utseilingsmuligheter, en i indre og en i ytre leden, Tønsbergfjorden og Oslofjorden. Det kan muligens ha vært dannet en kanal, lik Spangereidkanalen fra 700-tallet, som gjorde det mulig å seile mellom havnen til Tønsberg mellom Nøtterøy og dagens fastland (Brendalsmo og Molaug 2014, 186 n. 4). Veien var også kort til Raet, der hovedlandeveien gjennom Vestfold gikk. Fra Tønsberg var det videre bare ca. 3 km til kongsgården Sem. Det samme mønsteret kan gjenfinnes andre steder, bl.a. ligger kongsgården Årstad like utenfor Bergen. Både på Sem og Tønsberg har det vært flere storhauger og gravhauger (Gansum og Østigård 1999, 77), blant annet ligger en stor, men flat haug sørøst for gravhaugene på Haugar. På disse stedene ble det på 1100-tallet reist steinkirker, slik at monumentaliseringen fortsatte på begge lokaliteter inn i tidlig middelalder. Her ser en dermed en interessant parallell til Tune og Borgartinget på andre siden av fjorden, med kort avstand til hverandre, også der om lag 3 km, og der begge er kongsgårder. Som kjent ble Tune fylkeskirke anlagt der og ble sysseltingsted, mens Borgartinget ble et tingsted både for hyllinger og lagting, og hadde også flere kirker.

Ved Haugatinget ble det foretatt en utgravning i 2012. Resultatet beskrives og diskuteres mer i detalj i kapittel 9.1.5. Det har gjort det mulig å undersøke dette stedet mer konkret enn de øvrige hyllingstingsteder. Dateringene viser at haugene ble bygd i vikingtid, sannsynligvis en gang mellom ca. 670–970 e.Kr. Av betydning er trolig at Haugatinget lå i Tønsbergtakmarkens grense, dvs. på grensen mellom by og land. En udatert retterbot vedtatt av Magnus Lagabøte på Haugatinget (NgL II, 485) kan også gi viktige opplysninger om stedet som et tingsted også i høymiddelalderen, siden retterbøter er kongelig tillegg til tidlig lovgivning (Bull 1918a, 261). Den må derfor sannsynligvis stamme fra etter Landsloven av 1274. Retterboten omhandler bestemmelser om at herredstinget skal være instans for spørsmål knyttet til bygging av ødejord. Dette er et ruralt spørsmål, som ikke hører hjemme på et byting. Diplomene fra lagmannen i Tønsberg vitner også om at disse stevnene ble holdt andre steder i byen, selv om det eldste diplomene riktignok er fra 1403 (DN I, 586). At det nettopp er en retterbot som ble utstedt her kan være av betydning, siden det som nevnt var vanlig at retterbøter kunne utstedes på kongeinnkalte ting som hyllinger. Alt i alt var neppe Haugatinget verken et fylkesting

eller lagting, og hadde neppe funksjoner ut over å være kongehyllingsting og et sted der kongen kunne kalle inn til ting – en skapt, symbolmettet plass som primært tjente kongen, slik Øyratinget også kan ha vært (Sandnes 1967). Haugatinget og koblingen til gravhaugene er interessante når jeg skal nærme meg spørsmålet om tingstedenes alder og forbindelse til forhistoriske gravhauger (se kap. 9).

5.5 Samlet vurdering av tingstedenes makronivå

Denne gjennomgangen av tingsteder har vist hvordan de administrative områdene og tingstedene på makronivå var nært forbundet. Manglende kildemateriale i den eldste tiden gjør at det likevel rår usikkerhet knyttet til innføringen av de eldste rettsområdene og deres grenser.

Hovedtrekkene som trer fram, er at det i perioden mellom 900–1100 skjedde store samfunnsendringer som følge av religionsskiftet og rikssamlingsprosessene. Det foregikk en territorialpolitisk rikssamling, dels som militære erobringer, men også som en administrativ konsolidering (Sveas Andersen 1977, 99, 273f.). Konger eller andre overherrer fikk tidvis indirekte styre over områder gjennom sitt overherredømme, hvor makten ble delegert til ledende menn, som herser, jarler og lendmenn. Kongen og andre eliter konsoliderte i økende grad makt over folk og landområder. Selv om mye er usikkert, kan det se ut til at det eldste lovområdet i Viken først omfattet den indre delen av Viken: Vingulmark, Vestfold og Grenland, og at Ranrike er en senere innlemmelse. Sysler og halvfylder ser ut til å utgjøre samme geografiske enhet, knyttet til etableringen av fylkeskirker, der sysseltingene også ble holdt. Disse synes å være innført av «norske» konger tidlig på 1000-tallet. Opprettelsen av Borg og Borgatinget, trolig også på begynnelsen av 1000-tallet, er tolket som forsøk på å ta og opprettholde makt over Ranrike. Her hadde Borg en strategisk beliggenhet, nærmest på grensen til dette området. Haugatinget kan også ha hatt en sentral rolle, som et særskilt sted for kongeinnsatte ting.

På 1200-tallet ble både kirke og kongedømme tydeligere institusjonalisert (Helle 1974, 242), med en sterkere utbygd lokaladministrasjon av kongelige ombudsmenn (Gunnes 1970, 123). På slutten av 1200-tallet kan en

spore de største endringene i administrative områder på Østlandet, både verdslig og kirkelig med betydelig overlapp. En kan skimte en utvikling hvor inndelinger som prosti ble innført basert på eldre rettsområder, men der også andre gamle rettsområder som lagsogn ble endret, som følge av økt kongelig og kirkelig regulering. Ombudsmenn, som fogder og proster, fikk i senmiddelalderen stadig mer sentrale roller. Sammensetningen på tingene kan ha blitt endret som følge av dette, men det er foreløpig uklart om endringene på dette øvre nivået resulterte i store endringer i de lavere nivå, annet enn når det gjaldt hvilke type ombudsmenn som skulle møte på tingene og deres funksjoner. Opprettelse av nye rettskretser kan trolig også ses som ledd i en kongelig strategi for å styrke styringen over områder og befolkningen i distriktene. Flere endringer ser ut til å ha skjedd i grenseløp, likevel sjelden slik at de brøt helt med eldre forhold, med unntak av lagsognene fra slutten av 1200-tallet. Det er også mulig å spore hvordan disse inndelingene kan ha vært over tid. Utviklingen preges dermed av både endring og kontinuitet, og mange av de områdene som ble etablert før 1300-tallet, opprettholdt faktiske eldre grenseløp. For konger og andre regionale eliter var det trolig hensiktsmessig å bygge på eldre inndelinger, men samtidig tillegge dem nytt innhold. Slik pekte de bakover i tid til eldre tradisjoner, noe som igjen gav legitimitet og autoritet til nye handlinger (jf. f.eks. Sanmark 2017, 82ff., 246).

I bunn ser de nye lagsognene ut til å bygge på eldre rettsområder, og de administrative enhetene ser ut til å ha holdt seg relativt stabile gjennom hele senmiddelalderen, selv om betydningsinnholdet ble noe endret, hvor særlig systemene gikk ut av bruk som administrative områder rundt 1400 for å bli erstattet av fogderier. Til tross for noen spredte belegg ser det ut som om fylkeskirkene som møteplasser for sysseltinget ble opprettholdt gjennom hele middelalderen. Det skjedde selv om systemene som administrative enheter, og også fylkeskirkenes rolle som hovedkirke for et større område, opphørte. Dette tydeliggjør hvordan overordnede strukturer kan ha lang varighet og bli opprettholdt tross i endrede samfunnsforhold. Sysseltingene hadde neppe domsmyndighet, noe som kan forklare hvorfor de er underrepresentert i diplomaterialet.

Lag- og bispedømmegrensene falt ikke fullstendig sammen i tidlig middelalder. I sørøst har jeg argumentert for at Romerike og Solør kirkelig

hørte til Oslo bispedømme, mens området lå verdslig under Eidsivatingslagen. Områdene av Vest-Telemark som lå til Oslo bispedømme hørte til Borgartingslagen, så her falt grensene sammen. Årsaken til uklarheten er at området hele tiden fremtrer som noe marginalt, og var forholdsvis svakt integrert i både lag- og bispedømmeorganisasjonen. Det kommer også til syne i at områdene hadde høyere andel drap og kriminalitet, samt få bispevisitasjer og muligens heller ikke betalte tiende. Områdene nærmere kysten var inndelt i skipreidene Grenland, Bamble og Gjerpen, som var tettere integrert både verdslig og geistlig. Tre lensmannsdistrikter opprettes antakelig i Skattlandet i Skien lagsogn på dette tidspunktet. Lagmannsstevnene vitner likevel om at lagmannen reiste på både faste stevner og åstedssaker i Telemark, men det synes å ha vært flere jo nærmere lagsognets sentrum en kom. Det samme synes å gjelde også i de andre lagsognene. Kildematerialet vitner dessuten om at lagmannen dro på stevner og dømte i saker i bygdene lenger opp i tid enn tidligere antatt.

I den tidlige kirkeorganiserings brukte kongen kirken som et ledd i riksdannelsen og for å øke legitimitet til begge prosesser. Det er tydelig ved at kirkeorganiserings bygger på eldre tinglag og kongekretshyllinger (Iversen og Brendalsmo 2020). Fylkeskirker og prostier ble så anlagt, henholdsvis på 1000- og 1100-tallet. Kristendommens og kirkens påvirkning på tingorganisasjonen ble antakelig mer fremtredende etter 1150, etter at kirken som institusjon ble klarere institusjonalisert med opprettelsen av erkebisepsetet i 1152/53 og forsøk på å få full overtakelse i kristenrettssaker (Gunnes 1970, 124f.; Bagge 1981, 140ff.). Det er likevel fortsatt uklarheter knyttet til kirkelig jurisdiksjon i den tidlige fasen forut for midten av 1200-tallet (Seip 1942; Schreiner 1943–46; Sandvik 1965, Gunnes 1970; Bagge 1981, 2008).

I tidlig middelalder ser en at grensene for prostiene i Borgartingslagen falt sammen med de eldre fylkene, fire til sammen. I senmiddelalderen ble det opprettet flere prostier, og likhetene med systemene ble større i Borgartingslagen. I Eidsivatingslagen falt grensene for prostiene sammen med eldre rettskretser eller landskap, tolv til sammen. Det nevnes to lagsogn og to proster på riksmøtet i 1223. Det er uklart hvorfor det ikke møtte flere proster fra dette området. Det kan hende det fantes to «storprosti», men det er høyst usikkert. Kildene fra tidlig i middelalderen vitner generelt

om tett sammenvevd jurisdiksjon i verdslige og kirkelige saker, og inndelingene ser også ut til å ha vært nært knyttet sammen. Det tyder på at eldre områdeinndelinger ble vurdert og funnet hensiktsmessige da andre inndelinger ble opprettet. Dette, og hvorvidt de eldste sporbare inndelingene var dannet som følge av kollektive nødvendigheter eller var drevet fram av en elite, vil bli mer diskutert senere.

Som helhet viser kildene fra middelalderen at det var kongedømmet som sto i spissen og regulerte de administrative grensene på makronivå. Det er derfor interessant å undersøke om en kan finne en tilsvarende sterk kongelig tilstedeværelse også på lavere nivå, eller om en kan spore andre aktører og eventuelt eldre røtter. Dette blir videre undersøkt i analysen av de ni skipreideområdene i kapittel 7 etter en analyse av de lavere administrative nivå i Borgartingslagen i det neste kapitlet.